НАЗВИ ЗОРЯНОГО НЕБА

Юрій КАРПЕНКО
м.Одеса

ПОХОДЖЕННЯ АСТРОНОМІЧНИХ НАЗВ

Кассіопея, Андромеда, Сіріус... Дзвінкі, таємничі назви. І дуже цікаво не лише знаходити ці сузір'я та зорі на нічному небі, а й знати походження їхніх назв.

Оріон прийшов на небо з античної міфології, з грецької легенди про велетня-мисливця Оріона, який, будучи смертним, полюбив богиню ранкової зорі Еос, за що й був забитий Артемідою і перетворений на сузір'я. При ознайомленні з назвами небесних тіл може скластись враження, що весь небосхил щільно заселений персонажами античних міфів. Однак це враження далеко не завжди відповідає дійсності.

Чимало міфів було придумано для пояснення вже існуючих зоряних назв. Ці міфи оживляли небо, а також пов'язували між собою назви різних об'єктів, будучи своєрідним мнемонічним засобом. У популярній астрономічній літературі можна зустріти, наприклад, легенду про смерть Оріона від укусу підступного Скорпіона, який потім втік аж на протилежний край неба. Але сузір'я Скорпіон відоме було ще стародавнім єгиптянам, назва його давніша за легенду, яка й виникла для того, щоб пов'язати два існуючих сузір'я. Назва ця – звичайна метафора, її дано за схожістю: конфігурація сузір'я нагадує скорпіона[1].

Вторинними є всі легенди про бога сонця Геліоса. Адже д.-гр. helios означає просто «сонце» і має той же корінь, що й слов'янське слово сонце. Цей корінь – *sau «світити»[2]. В обох випадках назву первісно утворено суфіксом -el, пор. лат. sol «сонце» (і бог сонця Соль – теж перенесення назви небесного тіла в міфологію, а не навпаки!). Слов'яни долучили ще суфікс -no, який у слові вікно, а пізніше ще й зменшувальне -це: давньоруське сълньце, звідки вже і українське сонце, із спрощенням групи приголосних.

Розмежувати серед назв небесних тіл справді міфологічні й такі, що самі стали джерелами міфів, – дуже складна справа. І чим давніша назва, тим у неї менше, а не більше шансів уважатись міфологічною.

Серед сотень тисяч зареєстрованих астрономами небесних тіл лише кілька тисяч мають спеціальні, словесно виражені власні назви. Решта об'єктів позначається певними шифрами, якоюсь мірою схожими на хімічні формули. У складі зоряних об'єктів, що удостоїлись власних назв,— усі сузір'я (88), більше 100 зір, кілька найвідоміших галактик (Туманність Андромеди, Велика Магелланова Хмара тощо), планети і більшість їх супутників. Решту становлять малі планети, астероїди та комети, причому останні дістають найменування за прізвищем вченого-першовідкривача: комета Галлея, комета Енке, комета Ікейя-Секі тощо.

Як же формувались зоряні назви? Найдавніше з'явились назви Сонця і Місяця, бо це найяскравіші наші світила. Слов'янська назва місяць колись мала простіший вигляд: *mes, що теж означало «місяць», а потім (як і сонце) ускладнилась суфіксами -en (звідки сучасне я) і далі зменшувальним -ко, що потім закономірно перейшов у -ць[3]: д.-рус мѣсѧць – укр. місяць. Отже, слова сонце і місяць, з сучасного погляду нерозкладні, мають за походженням таку морфологічну будову: со-(л)-н-це, міс-я-ць. Наявність в обох

Рис. 1 Персоніфіковане зображення Місяця у «Київському псалтирі» (1397 р.). Над малюнком напис «Мц҃ь», а саме зображення «підведено» лінією до слова «лоуноу»; отож в той час побутували обидві назви нічного світила.

випадках кінцевого зменшувального суфікса дозволяє припускати, що ці форми мали на меті задобрити, улестити світило[4].

Слов'янські мови знають ще одну назву нічного світила – луна (буквальне значення: «та, що світить»; того ж кореня рос. луч «промінь»). У сучасних мовах слова місяць і луна семантично диференціювались, наприклад, рос. луна – «супутник Землі» і месяц – «одна дванадцята частина року», укр. місяць – «супутник Землі» (і «одна дванадцята частина року») та луна – «відблиск, заграва; відгомін». Однак у давнину така диференціація була маловиразною – і місяць, і луна означали передусім нічне світило. Наявність тут двох лексем, тоді як більш важливе денне світило має одну назву, нагадує нам той факт, що вигляд місяця різко змінюється (фази місяця), тоді як сонце лишається практично незмінним. Очевидно, дві назви нічного світила первісно стосувалися двох його типових форм – неповної (місяць) і повної (луна).

СТАРІ СУЗІР'Я

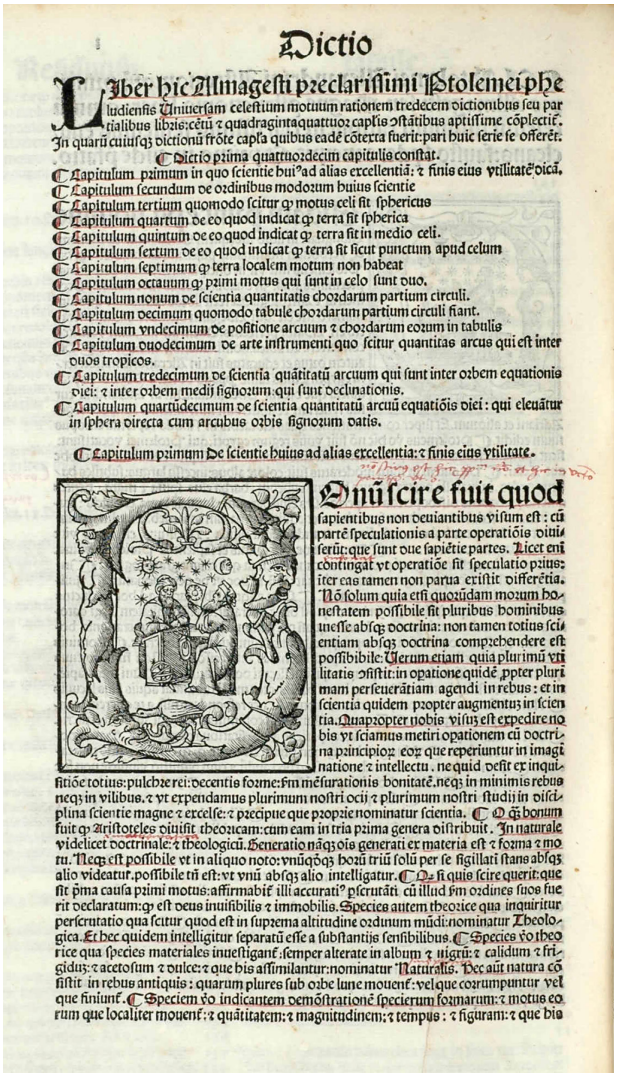
За давністю виникнення після сонця і місяця йдуть назви сузір'їв. Саме слово сузір'я в нашій мові – молоде. Виданий 1908 р. термінологічний словник пропонував для вираження поняття «сузір'я» аж п'ять слів: констеляція, співзір'я, сузвіздя, звіздозбір, звіздобраз. Однак слова сузір'я, як бачимо, серед них ще не було.

З 88 нині прийнятих сузір'їв узвичаєно розрізняти сузір'я, відомі ще стародавнім шумерам та єгиптянам, а потім і грекам (їх 48), та нові сузір'я, що з'явились на зоряних картах переважно в епоху великих географічних відкриттів в XVI-XVIII століттях (їх 40).

Серед назв давніше відомих сузір'їв найбільше взято від найменувань різних тварин— ссавців: Велика Ведмедиця, Великий Пес, Вовк (у Птолемея – просто «звір»), Дельфін, Заєць, Кит, Козерог, Лев, Овен (від застарілого овен – «баран»), Телець (у Птолемея – «бик»); птахів: Ворон, Лебідь (у Птолемея – «птах»), Орел; риб: Риби, Південна Риба; також інших тварин: Рак, Скорпіон. Кожне з цих сузір'їв пов'язується з якимось давньогрецьким міфом. Так, Дельфін і Ворон – це посланці Апполона, Лев та Рак інтерпретуються з міфів про Геракла тощо. Однак конфігурація кожного з цих сузір'їв нагадує відповідну тварину[5]. Схожість може бути очевидною чи проблематичною, але вона є. Ця схожість і стала підставою для найменування. Міфи з'явились пізніше.

Є, правда, й такі сузір'я, що мають назви міфічних тварин: Гідра (водяна змія), Дракон, Центавр, також Пегас (власна назва міфічного крилатого коня). Тут теж можна вбачати схожість, безперечну у сузір'ях Дракон і Гідра. Проте в цьому разі міф був, очевидно, первинним – назви породжені легендами.

Ніякої схожості з відповідними тваринами немає у назвах сузір'їв, до складу яких входить прикметник малий: Мала Ведмедиця, Малий Кінь, Малий Пес. Тут уже назви одних сузір'їв видобуто з назв інших сузір'їв.

Dictio

Liber hic Almagesti preclarissimi Ptolemei phe
ludiensis Universam celestium motuum rationem tredecem dictionibus seu par
tialibus libris:cetū ꝛ quadragintaquattuor caplis ꝛstātibus aptissime cōplectit.
In quarū cuiusq; dictionū frōte capla quibus eadē cōtenta fuerit:pari huic serie se offerēt.

Dictio prima quattuordecim capitulis constat.

Capitulum primum in quo scientie hui⁹ ad alias excellentiā ꝛ finis eius vtilitatē ꝓdicā.
Capitulum secundum de ordinibus modorum huius scientie
Capitulum tertium quomodo scitur q; motus celi sit spericus
Capitulum quartum de eo quod indicat q; terra sit spherica
Capitulum quintum de eo quod indicat q; terra sit in medio celi.
Capitulum sextum de eo quod indicat q; terra sit sicut punctum apud celum
Capitulum septimum q; terra localem motum non habeat
Capitulum octauum q; primi motus qui sunt in celo sunt duo.
Capitulum nonum de scientia quantitatis chordarum partium circuli.
Capitulum decimum quomodo tabule chordarum partium circuli fiant.
Capitulum vndecimum de positione arcuum ꝛ chordarum eorum in tabulis
Capitulum duodecimum de arte instrumenti quo scitur quantitas arcus qui est inter
duos tropicos.
Capitulum tredecimum de scientia quātitatū arcuum qui sunt inter orbem equationis
diei: ꝛ inter orbem medij signorum qui sunt declinationis.
Capitulum quartūdecimum de scientia quantitatū arcuū equatiōis diei: qui eleuātur
in sphera directa cum arcubus orbis signorum variis.

Capitulum primum De scientie huius ad alias excellentia: ꝛ finis eius vtilitate.

Omnē scire fuit quod
sapientibus non deuiantibus visum est: cū
partē speculationis a parte operatiōis diui
serūt: que sunt due sapiētie partes. Licet enī
contingat vt operatiōe sit speculatio prius:
iter eas tamen non parua exīstit differētia.
Nō solum quia etsi quozūdam mozum bo
nestatem possibile sit pluribus hominibus
uesse absq; doctrina: non tamen totius sci
entiam absq; doctrina comprehendere est
possibibile. Verum etiam quia plurimū vti
litatis ꝓfitit: in opatione quidē ꝓpter pluri
mam perseuerātiam agendi in rebus: et in
scientia quidem ꝓpter augmentuz in scien
tia. Quapropter nobis visuz est expedire no
bis vt sciamus metiri opationem cū doctri
na principioz eoz que reperiuntur in imagi
natione ꝛ intellectu. ne quid desit ex inqui
sitiōe totius: pulchre rei: decentis forme: fm mēsurationis bonitatē. neq; in minimis rebus
neq; in vilibus. ꝛ vt expendamus plurimum nostri ocij ꝛ plurimum nostri studij in disci
plina scientie magne ꝛ excelse: ꝛ precipue que ꝓpzie nominatur scientia. Quē bonum
fuit q; Aristoteles diuisit theozicam: cum eam in tria prima genera distribuit. In naturale
videlicet doctrinale: ꝛ theologicū. Generatio nāq; ois generati ex materia est ꝛ forma ꝛ mo
tu. Neq; est possibile vt in aliquo noto: vnūq̄q; horū triū solū per se sigillati stans absq;
alio videatur. possibile tū est: vt vnū absq; alio intelligatur. Si quis scire querit: que
sit ꝑma causa primi motus: affirmabit illi accurati⁹ pscrutāti cū illud fm ordines suos fue
rit declaratum: q; est deus inuisibilis ꝛ immobilis. Species autem theozice qua inquiritur
perscrutatio qua scitur quod est in suprema altitudine ordinum mūdi: nominatur Theolo
gica. Et hec quidem intelligitur separatū esse a substantijs sensibilibus. Species vō theo
rice qua species materiales inuestigant: semper alterate in album ꝛ nigrū: ꝛ calidum ꝛ fri
gidus: ꝛ acetosum ꝛ dulce: ꝛ que bis assimilantur: nominatur Naturalis. Hec aūt natura cō
sistit in rebus antiquis: quarum plures sub orbe lune mouent: vel que eozumpuntur vel
que finiunt. Speciem vō indicantem demōstrationē specierum formarum: ꝛ motus eo
rum que localiter mouent: ꝛ quātitatem: ꝛ magnitudinem: ꝛ tempus: ꝛ figuram: ꝛ que bis

Рис. 2 Сторінка з першого друкованого видання «Альмагеста» Клавдія Птолемея, Венеція, 1515 р. Збірка Астрономічної бібліотеки Віденського університету.

Мала Ведмедиця знаходиться біля Великої Ведмедиці, а Малий Пес – біля Великого Пса. Малий Кінь, схожий скоріше на коцюбу, розташований поруч із Пегасом – теж конем, від якого це сузір'я і взяло свою назву.

До речі, існування Малого Коня (а не Малого Пегаса) дозволяє здогадуватись, що й сам Пегас колись був просто Конем, а вже міфологічні асоціації призвели до заміни його назви. В античній міфології Пегас – крилатий кінь, на якому герой Персей приїхав звільняти від морського звіра – Кита – прикуту до скелі Андромеду, доньку ефіопського царя Цефея та Кассіопеї. Однак Птолемей у своєму зоряному каталозі (частині славнозвісного «Альмагеста», написаного Птолемеєм 150 р.) називає це сузір'я ще просто Гіппос, тобто «Кінь». Цілком земна скотарська назва змінилась під тиском міфологічних асоціацій до невпізнанності, хоч сусіднє сузір'я Малий Кінь зберігає пам'ять про її давній сенс. Не виключено, що такої ж перебудови зазнали назви сузір'їв Дракон та Центавр, які вказують своїм нинішнім змістом на міфічних істот.

Таким чином, більше половини назв давніше відомих сузір'їв (а саме 25) пов'язується з тваринним світом. Це – знаменний факт, свідчення того, що назви творилися скотарями, пастухами, яким практично потрібно було орієнтуватись у нічному небі. Пор. ще сузір'я Волопас.

Чотирнадцять із давніше відомих сузір'їв мають загальні чи власні назви людей. Тут міфологічні зв'язки значно тісніші, ніж серед тваринних назв. Значний шмат неба зайнятий родиною – сузір'ям Цефей (від імені міфічного царя Ефіопії), Кассіопея (жінка Цефея), Андромеда (їх донька, принесена в жертву морській потворі[6], що напала на Ефіопію), Персей (герой, що врятував Андромеду і одружився з нею). Сузір'я Волосся Вероніки розповідає про єгипетську царицю, що відрізала свою косу – жертву богам, які й перенесли цю косу на небо (у арабів це сузір'я ще іменувалось «Туманний локон»).

Назви сузір'їв, узяті від загальних назв людей, теж мають свої міфологічні розшифровки. Так, Змієносець – це бог медицини Асклепій і т. д. Але тут уже помічаються ознаки вторинності міфів. Це проявляється у наявності різних розшифровок тих самих сузір'їв. Так, наприклад, Візничий має аж три різні міфологічні інтерпретації.

У сузір'ї Тельця є зоряне скупчення Гіади. У міфології греків теж є Гіади – групо-

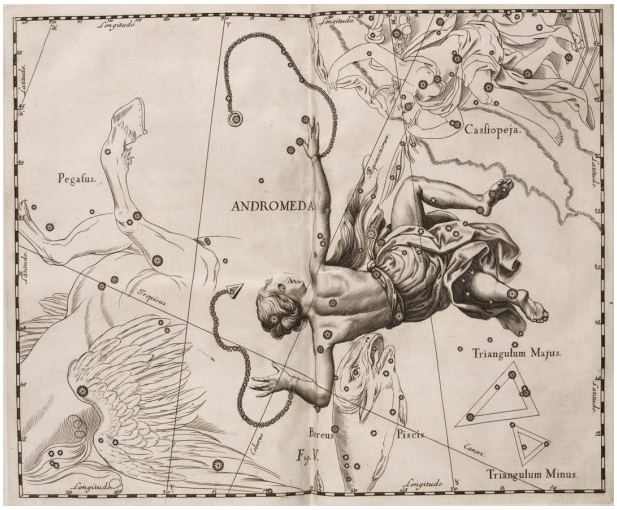

Рис. 3 Зображення сузір'я Андромеди та оточуючих в атласі Яна Гевелія «Уранографія», 1690 р.

ва власна назва сімох німф, доньок Атланта. Яка з цих назв є давнішою? Етимологія відповідає: зоряна, а не міфологічна. Слово Гіади означає «дощові» – поява цих зір на небі Греції збігається з періодом дощів[7]. Тут маємо асоціацію за суміжністю – метонімію: не схожі на дощ, а з'являються разом з дощем.

Ряд давніше відомих сузір'їв (їх 9) має назви предметів: Жертовник, Ліра, Північна Корона, Південна Корона, Стріла, Терези, Трикутник, Чаша. В усіх випадках (крім сузір'я Терези) розташування зір досить виразно нагадує відповідний предмет. Схожість фактично є і в єдиному випадку використання топоніма як назви сузір'я – Ерідан. Це звивиста лінія зір, що нагадує річку. А вже назву Ерідан примусила обрати міфологічна традиція, за якою саме в цю річку впав небесний мандрівник Фаетон. Інша річ, що в міфологію Ерідан у свою чергу прийшов із Землі: імовірно, що це р. Рона у Франції, яка в старих текстах іменується Rhodanus.

Назви старих сузір'їв за речами виявляють значно менше струнокості та єдності, ніж назви, узяті від тварин і людей. Складається враження, що величезної кількості можливих речей-претендентів на вибур був зроблений не за суспільною значимістю відповідних речей, а передусім за принципом схожості. Серед назв сузір'їв представлені речі з таких сфер, як наука (Трикутник), мистецтво (Ліра, при паралельній назві Яструб), економіка (Терези), мисливство чи військова справа (Стріла), релігія (Жертовник, або Вівтар), управління (Північна Корона, Південна Корона), побут (Чаша). Є свідчення того, що дані «речові» назви старих сузір'їв виникли не одночасно і не в одному місці. Зокрема, Терези запроваджені давніми єгиптянами, які з появою цього сузір'я завершували жниве і приступали до вимірювання та зважування врожаю; Трикутник уведений давньогрецькими астрономами тощо.

Зв'язок назв сузір'їв з міфологією був переважно вторинним, пізніше привнесеним, однак він став традицією, і астрономи шукали назви для нововідкритих небесних тіл передусім у міфах. Фактично ж сузір'я іменувались, як ми бачили, найчастіше за їх схожістю з якимись відомими людям речами. Майже всі назви сузір'їв – метафори. Менш продуктивним, але теж дійовим був шлях метонімічний: сузір'я дістало назву за суміжністю з якимось іншим сузір'ям або з якимось явищем на Землі.

Цими шляхами назви сузір'їв творились у різних народів. Зоряне небо дає великий простір для різноманітних асоціацій, уподібнень, порівнянь. Ті самі зорі можна уявно сполучити у різні малюнки. У сузір'ї Орел можна побачити фігуру велетенського птаха, що летить, розгорнувши крила. І цю ж фігуру можна зрозуміти як постать людини з розведеними руками: з'являється українська, народна назва цього сузір'я Дівчина з відрами. Характерний малюнок семи найяскравіших зір Великої Ведмедиці, часто званих Великим Ковшем, в Україні здавна відомий під назвою Віз (Великий Віз, Чумацький Віз, у П. Беринди – Воз Небесний).

Східні слов'яни здавна виробили свою самобутню систему найменувань сузір'їв.

Рис. 4 Альбрехт Дюрер, Сузір'я північної півкулі. Разом з відповідною картою півдня – це перша європейська друкована карта неба; вона була видана в Нюрнбергу 1515 року. У світі відомо лише три оригінальні кольорові примірники цієї карти. Центр карти не на полярній зорі, бо по краю карти розміщено не небесний екватор, а зодіакальне коло. Радіальні лінії поділяють круг на 12 інтервалів, відповідних зодіакальним сузір'ям. Фігури показані так, якби вони виглядали, якби на них дивитися «зовні» небесної сфери. В кутах карти зображено чотирьох давніх авторитетів, на чиїх описах базуються зображення сузір'їв. Ліворуч зверху Арат, автор астрономічної поеми «Феномени»; праворуч Птолемей, автор «Альмагеста»; знизу ліворуч Марк Манілій, римський поет і астролог, автор найстаршого збереженого астрологічного твору «Астрономіка» та Ал Суфі, який опрацював та оновив «Альмагест» (За I.Ridpath, Star Tales, 1988).

Рис. 5 Альбрехт Дюрер, Сузір'я південної півкулі (Нюрнберг, 1515 р.)

Видатний російський мандрівник Афанасій Нікітін так записав у XV ст. спостереження зоряного неба в Індії: «Волосыны да Кола в зорю вошли, а Лось головою стоит на восток»[8]. Ідеться про Плеяди, Оріон та Велику Ведмедицю.

Плеяди, зоряне скупчення у сузір'ї Тельця, можна зрозуміти як пасмо волосся – тому й Волосыны. А що це волосся незвичне і горить, як жар, то його стали звати також

Рис. 6 Сузір'я Волопас у книзі «Астрономія» (1482 р.), виданої за рукописом давньоримського автора Ґая Юлія Ігіна (Gaius Julius Hyginus).

Волосожар. Ті ж Плеяди усвідомлювались як гніздо з яйцями (тому рос. Птичье Гнездо, Утиное Гнездо), як купка курчат (тому укр. Квочка, також Курка, Курашка, Квочка з курятами[9] тощо).

Багатий яскравими зорями Оріон дозволяє теж різноманітні уподібнення. Кола у Нікітіна (це форма множини, означає «колеса») пов'язується за значенням з іншою давньоруською назвою цього сузір'я – Кружилиє чи Кружилица[10]. Староукраїнський словник П. Беринди називає це сузір'я Косы[11]. В Україні відомі ще народні назви Оріона: Граблі, Полиця, Чепіги, Косар (Косарі).

Ось ще деякі характерні українські назви сузір'їв: Криниця (Дельфін), Хрест (Лебідь), Пасіка (Мала Ведмедиця), Борона (Кассіопея), Пастух, Пастух з гирлигою (Волопас). І в усіх українських народних назвах сузір'їв є підстави бачити метафори, бачити схожість сузір'я із відповідною річчю. Але змінюється критерій відбору. Добір реалій вже характеризує не тваринництво, як у більшості класичних найменувань, а землеробство, життя українського селянина – хлібороба, автора цих назв.

Українські народні назви сузір'їв в астрономії не закріпились. Перемогли найменування, вироблені у Давній Греції, оскільки вони підтримувались і науковою традицією, і своєю інтернаціональністю. З Греції назви небесних тіл спочатку перейшли в Рим, де були або перекладені латинською мовою, або пристосовані до римської міфології та фонетичних норм латинської мови. Тому-то ми говоримо про сузір'я Геркулес, а не Геракл; Центавр, а не Кентавр тощо. Переклади найменувань, що походять від загальних назв, застосовуються і в інших мовах, пор. лат. Libra, рос. Весы, укр. Терези (зодіакальне сузір'я).

ІНШІ НЕБЕСНІ ОБ'ЄКТИ

Латинське втручання в небесну номенклатуру особливо помітне в назвах планет. Греки підкреслили важливість відомих їм п'яти планет, наділивши їх іменами своїх найголовніших божеств. Однак тепер ми користуємося найменуваннями римських відповідників цих божеств. Ще в Ізборнику Святослава 1073 р. говориться про планети Зеус, Єрмис, Арис, Афродити, Кронос[12], але календар Я. Брюса 1709–1715 рр. називає їх відповідно Юпитеръ, Меркурій, Марсъ, Венусъ[13], Сатурнъ.

Ця система планетних назв визначила й імена нових планет, відкритих у XVIII – XX ст. За планетою Юпітером у сонячній системі йде Сатурн, його міфічний батько. Тому наступна планета, відкрита в 1781 р., дістала назву Уран, бо за античною міфологією так звали батька Сатурна. Міфічний Уран батька не мав, і тому астрономи для найменування наступних двох планет перейшли до братів Юпітера, з якими останній ділив владарювання світом. Так з'явились назви планет Нептун (1848 р.) та Плутон (1930 р.).

Рис. 7 Символічне зображення планет Юпітера та Сатурна. Мартен де Вос «Planetarum Effectus et eorum in signis Zodiaci…», 1585 р. Збірка Британського музею.

Появу таких назв можна було так само передбачити, як було теоретично передбачене існування самих цих планет.

Що ж до назв нових сузір'їв, то їх визначила передусім тогочасна дійсність (XVI—XVIII ст.), а не антична традиція. Як і в давніше відомих сузір'ях, тут знаходимо назви, взяті від назв істот (їх найбільше: Жираф, Лисичка, Рись; Голуб, Журавель, Павич, Райський Птах, Тукан, Хамелеон, Ящірка; Золота Риба, Летюча Риба, також єдина комаха на небі – сузір'я Муха), людей (лише три: Живописець, Індієць, Скульптор) та предметів. Але і співвідношення цих груп у нових сузір'ях інше, і, головне, відбивають вони не досвід давніх скотарів, а нові реалії, зокрема практику астрономії та мореплавства. Особливо характерні щодо цього назви сузір'їв, які походять від найменувань предметів. Тут знаходимо різні прилади та інструменти: Годинник, Компас, Мікроскоп, Насос, Наугольник, Октант, Різець, Секстант, Телескоп, Циркуль; частини корабля: Кіль, Корма, Паруси, також інші речі: Піч, Сітка (біля Золотої Риби), Південний Трикутник, Столова Гора, Щит.

Щодо підстав найменування, то в більшості нових сузір'їв можна говорити про схожість. Це стосується майже всіх тваринних назв, у тому числі й узятих від міфічних тварин – Єдинорог та Фенікс. Іноді ж назва виникала складнішим шляхом. Польський астроном Гевелій, що увів назву Рись, обгрунтував її так: треба мати рисячі очі, щоб побачити це сузір'я. Така ж підстава у назви Мікроскоп: тут зір теж по суті не видно. Сузір'я Малий Лев та Гончі Пси дістали назви тому, що перше знаходиться біля Льва, а друге ніби атакує Велику Ведмедицю.

Дуже слабкою традиція античних міфів виявилася в назвах окремих зір. Кількісно тут переважають назви арабського походження, пор. назви з елементом ал(ь)- (тим же, що й в арабських з походження лексемах алгебра, альманах): Альбірео, Альдебаран, Альмах, Альтаїр, Альфард. Грецьких та латинських назв, щоправда, тут теж не бракує, але вони здобувались переважно не

Рис. 8 Обкладинка книги «Імена України в космосі», виданої в Києві 2003 року (ред. І. Вавилова, В. Плачинда).

з міфів, а вказували: а) на властивості, прикмети самої зорі або ж б) на розташування, відношення зорі до інших зір чи на приналежність до певного сузір'я. Пор. гр. Сіріус «блискучий» (це найяскравіша зоря на небі), лат. Міра – «дивна» (перша змінна зоря, що стала відома людям), Проксіма – «найближча» (найближча до нас), араб. Алголь – «біс, вовкулак». З другого боку маємо: гр. Антарес, тобто анти-Арес (коли планета Марс буває поблизу цієї зорі, їх легко сплутати, бо обидві червонуваті), Проціон – «раніше собаки» (сходить раніше Сіріуса, якого греки називали ще Куоп «собака», бо він знаходиться в сузір'ї Великого Пса), араб. Міцар – «кінь» та Алькор – «вершник» (дві зорі у Великій Ведмедиці, розташовані одна над одною). Зоря Гемма (від лат. gemma – «перлина») знаходиться в сузір'ї Північна Корона, де й мають бути перли.

Зате міфологічна традиція стала визначальною у доборі назв супутників планет та малих планет. Починаючи з XVII ст. телескоп дозволив астрономам перенести на небо мало не всю античну міфологію. І лише коли резерви міфології були вичерпані, вчені вдалися до інших джерел, причому – найрізноманітніших. Один із п'яти супутників Урана має назву Міранда (його відкрили в 1948 р,), взяту з «Бурі» В. Шекспіра. Серед безлічі астероїдів кружляють навколо Сонця й такі, як Філософія, Геометрія; Азія, Австралія; Марія, Олена, Наталка, навіть Вітя. Узвичаєно назви астероїдам давати в жіночому роді. Тому-то є серед них і Бредихіна, Штернберга, Бєлопольскія, хоч цими назвами вшановуються чоловіки –астрономи Бредихін, Штернберг, Бєлопольський[14]. З-поміж малих планет, відкритих вченими, кільком у 1967 р. було присвоєно назви Чайка (на честь першої в світі жінки-космонавта В. Терешкової), Україна[15], Дружба та ін.

Так розкриваються зоряні назви.[16] Спостережливість мислителя і фантазія поета, розум і досвід народу творили їх від сивої давнини і до нинішнього дня. Тому такі різні ці назви і такі заманливі. Тому їх вивчення так зацікавлює і духовно збагачує людину.[17]

КОСМІЧНІ НАЗВИ

Планети

Небесні тіла, що обертаються навколо Сонця, називаються планетами. Це слово походить з грецької мови і означає «блукач, бродяга, мандрівник».

У давньорусьних та староукраїнських текстах цей термін нерідко подавався в перекладі: «преходьная звезда», «прѣходъница», у словнику Памви Беринди – «тулачъ» (від «тулятись» – блукати) і «звъзда блукаючаяся» тощо. В одній пам'ятці 1263

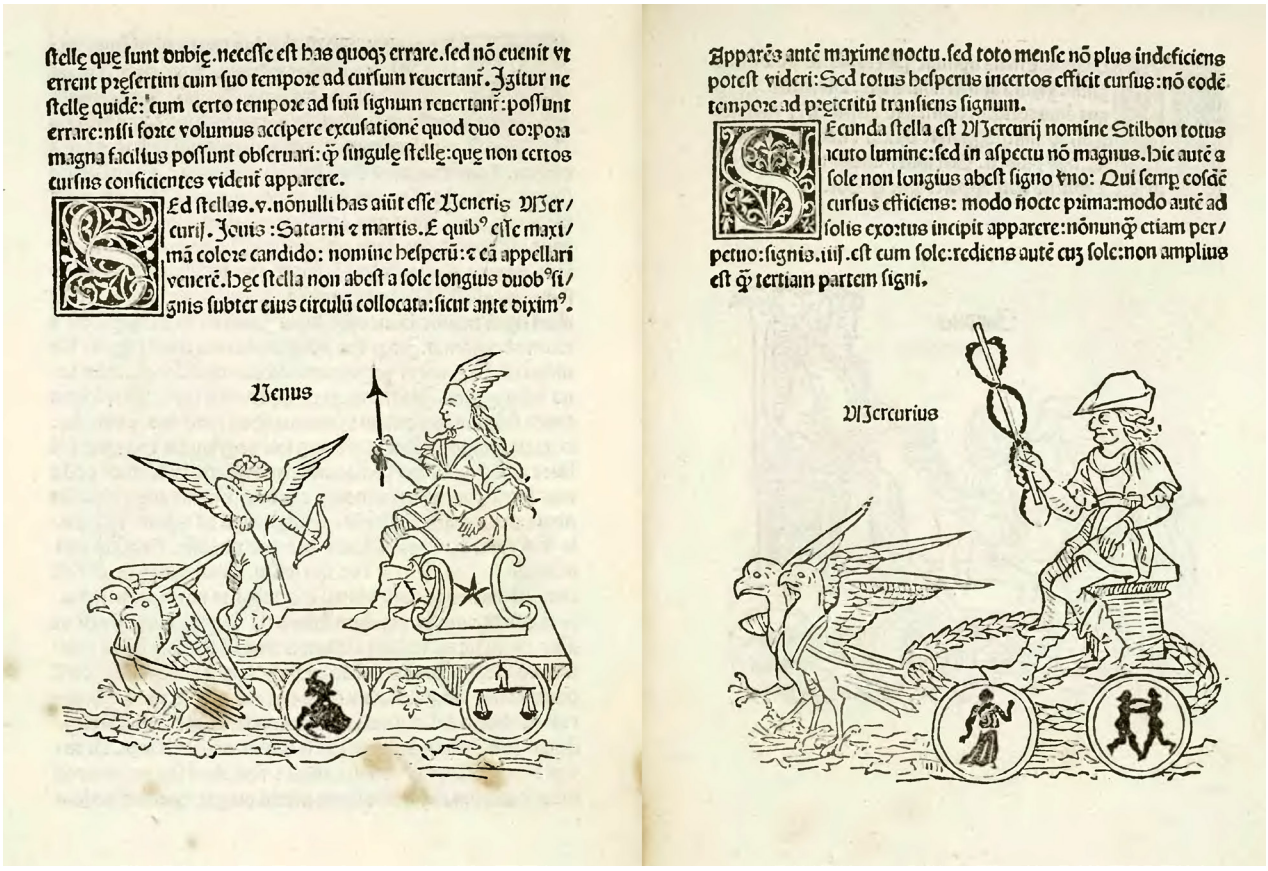

Рис. 9 Символічне зображення планет Венери та Меркурія з книги «Астрономія» давньоримського автора Ґая Юлія Ігіна (Gaius Julius Hyginus), з видання 1482 року.

року йдеться: «еже зовоутъ планиты, рекше плавающее». Термін цей без перекладу східні слов'яни знали вже в XI ст. В «Ізборнику Святослава» 1073 р. мовиться: «единъ от 7 планитъ». Незвична нині форма слова в чоловічому роді й з голосним и точно фіксує своє джерело: грецьке πλανήτης було чоловічого роду й в XI столітті вимовлялося «планитис». В Україні термін «планета» широко фіксується багатьма пам'ятками від XVII ст., наприклад, так званою «Синонімою славенороссkою».

Колись було відомо тільки 5 планет – Меркурій, Венера, Марс, Юпітер і Сатурн. Точніше кажучи, в старовину астрономи налічували 7 планет, бо помилково зараховували до них також Сонце і Місяць. В астрономії вони мали грецькі й латинські назви.

Наші предки користувалися грецькими назвами планет, про що свідчить, наприклад, «Ізборник Святослава» 1073 року: «седми же планитъ сѫть имена се: слъньце, лоуна, зеус, юрмис, арис, афродити, кронос». Ще в староукраїнській «Космографії» XVI ст., котра є перекладом з латинського «Трактату про сферу» англійця Сакробоско, зазначено: «1 планита Кронъ, под тою же Зевесъ, а подъ тою Аррисъ, под тою Солнце, а подъ тою Авъфродисъ, а под тою Ермисъ». Між тим у оригіналі, з якого здійснено переклад, усі назви планет, зрозуміло, латинські: Saturnus, Jupiter, Mars, Venus, Mercurius.

Латинські назви планет входили в ужиток у східних слов'ян під впливом польської літератури з кінця XVI ст. та протягом

Рис. 10 Зображення «семи небес» для кожної із семи планет (до яких зараховували також Сонце і Місяць), які відділяють Землю від Неба, заселеного святими та ангелами. Конрад Мегенберг (Konrad von Megenberg; 1309-1374), «Книга природи» (Buch der Natur), видана в Авсбурзі 1481 року.

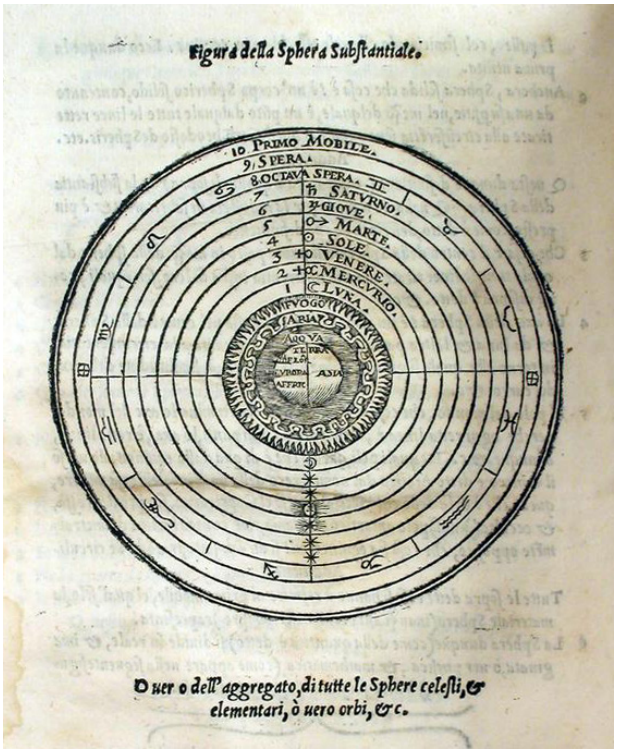

Рис. 11 Земля, яка складається з Європи, Азії та Африки, оточена сферами води, повітря та вогню, й відтак, планетами і зодіаком. Ілюстрація з видання 1537 року «Трактату про сферу» Й.Сакробоско.

XVII ст. У часи Петра I ці назви закріпилися остаточно.

Найяскравішу планету Венеру слов'яни знали з давніх-давен. Вони називали її Денниця, бо вона віщує день. Відомі також українські народні назви цієї планети – Вечерниця, Зоряниця. Часто вживані описові назви: ранкова та вечірня зоря тощо. У народній пісні співається: «Ой зійди, зійди, ти, зіронько та вечірняя». Відома ще одна цікава назва Венери, що згадується в деяких старовинних рукописах («Сказання царя Соломона», XVII ст.): зоря Чигир. Ця не зовсім ясна назва походить, очевидно, з семітських мов. Сучасна арабська назва Венери – Зухра – того ж кореня.

Шосту планету відкрив у XVI ст. Коперник. Це – планета... Земля. Так, так. Замінивши геоцентричну систему геліоцентричною, Коперник довів, що Земля – просто планета Сонячної системи, а не центр Всесвіту. Але зрозуміло, що назва цієї планети – нашої планети! – виникла задовго до появи 1543 року праці Коперника «Про обертання небесних сфер». Кожен народ називає нашу планету по-своєму. У слов'ян це назва Земля. Земля – прадавнє слов'янське слово, що сходить до змісту «низ, під, поверхня». Цим словом стали називати поверхню, грунт, а потім і більші території (Київська земля), взагалі суходіл і навіть весь світ. Але значення «планета» з'явилось у цього слова лише після того, як довідалися,

Рис. 12 Вільям і Кароліна Гершель (літографія 1896 року, збірка Wellcome Library, Лондон)

що світ наш – планета, отже, після Коперника. Приблизно такий же розвиток пройшли назви Землі і в інших мовах.

Решту планет – Уран, Нептун і Плутон – відкрито протягом останніх 200 років. Назви їх, таким чином, з'явилися порівняно недавно, однак історія кожної з них досить цікава і повчальна.

Англійський астроном В. Гершель, який у 1781 р. відкрив сьому планету Сонячної системи, був поганим назвотворцем. Він вирішив «подарувати» цю планету своєму королю Георгу III і назвав її Георгієвою зорею. І термін «зоря», і ім'я короля тут були цілком недоречні, тому назва ця не збереглася. Кілька років астрономи називали її порізному – і Нептун, і Гершель, і навіть Нептун Георга III або ж Нептун Великобританії. А ще частіше взагалі уникали назви, пишучи просто «нова планета».

Але назва була потрібна, і німецький астроном Боде запропонував таку, що була прийнята всіма, – Уран. Назва витримана в міфологічній традиції, як і інші планетні імена. Поза тим у рамках античної міфології вона мала й цілком конкретну мотивацію. Остання з відомих стародавнім астрономам планет звалася Крон (Сатурн), а зразу перед нею знаходилась планета, що мала ім'я його сина Зевса. Тому планету, яка розташовувалась далі за Кроном, просто необхідно було назвати іменем батьна Урана. Назва ця грецька, а не латинська. І часи латинізації планетних назв давно минули, і римська міфологія не мала ніякого відповідника Уранові.

У відкритті восьмої планети (1846 р.) найвизначнішу роль відіграв французький астроном Левер'є. І через рік М. Хотинський видав про неї в Петербурзі інформаційну книжку під назвою: «Изыскания У. Ж. Леверье над движениями Урана, приведшие к открытию новой планеты Леверье, или Нептуна». Як бачимо, ім'я відкривача і в цьому випадку пропонувалося для назви планети. Але й тут повторилась історія з Ураном. Закріпилася міфологічна назва, тим паче що вона вже раніше пропонувалась як найменування Урана. З точки зору міфологічної субординації це – найдоцільніша назва. Оскільки батька в Урана не було, повернулися до братів Зевса-Юпітера. І римський бог морів Нептун (його грецький еквівалент іменувався Посейдоном) зайняв своє місце в Сонячній системі. Назва виявилась доречною ще й тому, що планета мала колір морської хвилі.

Дев'яту планету[18] відкрив у 1930 р. К. Томбо, але відкрив він її за обчисленнями видатного американського астронома П. Ловелла, який під кінець життя всі свої сили віддав пошукам цієї планети – «планети

ікс» або «Транснептунової планети», як він її називав. Коли знайшли планету, почали шукати для неї назву. Серед інших пропонувалась і назва Ловелл. Затвердилось же найменування Плутон: і тут перемогла міфологічна традиція. Назву цю, до речі, придумала 11-річна дівчинка. Та, на відміну від попередніх найменувань, у цьому ім'я вченого залишилось. Перші дві літери назви Плутон повторюють ініціали Персіваля Ловелла. Саме ця обставина й визначила вибір назви. До того ж назва виявилася вдалою і в міфологічному відношенні, бо грецький бог підземного царства Плутон (римського відповідника він не мав) був братом Посейдона (Нептуна) і Зевса (Юпітера). Вдалою вона була й фактично – віддалене й темне підземне царство можна співставити з найвіддаленішою планетою, на якій теж панує темрява.

Не виключено, що існує й велика планета, ще більш віддалена, ніж Плутон. XXI століття має шанси відкрити свою планету, як відкрили їх XVIII, XIX і XX століття.

Астеризми

Своєрідну групу зоряних назв складають так звані астеризми. Це – частини сузір'їв, групи зір, що мають свої окремі назви, однак не становлять окремих сузір'їв. Термін астеризм утворено від грецького слова астер – «зоря».

Астеризмів є дуже багато, бо в кожному сузір'ї можна виділити якусь частину і позначити певним терміном, виходячи з назви всього сузір'я. Наприклад, у сузір'ї Геркулес прийнято вирізняти астеризм Палиця, у сузір'ї Дракон – астеризм Голова, у сузір'ї Андромеда – астеризм Ланцюг (Андромеду, за грецькою міфологією, було прикуто ланцюгом до скелі).

Та найдавніші і найцікавіші назви астеризмів не спираються на назви сузір'їв:

Рис. 13 Сузір'я Тельця, Плеяди (на горбі на спині) та Гіади (на обличчі, група зір V-подібної форми). Гравюра Якоба Гайна до видання 1600 року твору давньогрецького поета та астронома Арата «Syntagma Arateorum. Opus poeticae et Astronomiae».

вони виникли незалежно. Найвідоміший з цих астеризмів – прославлені Плеяди. На Україні це зоряне скупчення в сузір'ї Телець, відоме зокрема під старовинними поетичними назвами Волосожар і Стожар.

Ще одне зоряне скупчення в сузір'ї Телець називається Гіадами. Гіади – грецька назва, що означає буквально «дощові». Відомі й інші його назви. Так, на Україні це – Чепіга, а в Естонії – Вана Сиел – «Старе сито». Однак загалом Гіади, будучи менш примітним зоряним скупченням, мають і менше назв, ніж Плеяди.

Цікаві астеризми входять у склад сузір'я Рак. Це – зоряне скупчення Ясла і розташовані по його боках дві зорі, звані

Двома Віслюками. Назви ці – старовинні, відомі й арабам, і давнім римлянам. А йдуть вони від греків, які звернули увагу на своєрідне розташування відповідних зоряних об'єктів. Зорі гамма і дельта Рака (Два Віслюки) ніби схиляються до зоряного скупчення – туманної світної хмаринки – за їжею. Тому вони й стали в уяві народу Двома Віслюками, а ця хмаринка – Яслами.

Три яскравих зорі Оріона, що навкіс розрізають це сузір'я посередині, відомі під назвою Пояс Оріона. Та, окрім цієї назви, орієнтованої на ймення всього сузір'я, астеризм має в різних кутках земної кулі також багато інших назв. Назви ці виходять з кількості зір, схожості із певними предметами, спираються на різноманітні, іноді дивні й фантастичні асоціації. Згадаємо західноєвропейську назву цього астеризму Три Королі і при ній німецькі назви Три Плуги та Три Косарі, а також відоме серед народів Сибіру найменування Три Олені. Не кількість зір, а форма астеризму спричинилась до появи назв Коси – на Україні, Коромисло – в Росії, Ціп – в Естонії, Чурек – на Кавказі. А грузинське Сасцарі, вірменське Кшерк, турецьке Таразі означають «терези, ваги», вказуючи на ще одне з можливих осмислень конфігурації цього примітного астеризму.

Ось, власне, і всі широко відомі астеризми. До них можна долучити ще Ківш у Великій Ведмедиці та Квадрат, або Великий Квадрат, що об'єднує чотири яскравих зорі сузір'їв Пегас і Андромеда тощо. Вважають, що астеризмів існує понад сотню. Та навіть серед астрономів найуживанішими є десяток-два. А слово плеяда, наприклад, стало загальновживаним, означаючи групу блискучих і талановитих діячів культури чи науки.

Нові сузір'я

Розвиток торгівлі й мореплавства, великі географічні відкриття поставили в XVI ст. на чергу дня потребу точної орієнтації серед зір півдня. У зв'язку з цим на південному небі виділяються перші нові сузір'я, яких не знали стародавні астрономи. І виділили, і назвали їх мореплавці, а науково закріпив, увів в астрономічний ужиток – німецький астроном Йоганн Байєр, який уперше вмістив ці сузір'я у своєму атласі «Уранометрія» 1603 р. При цьому автором кількох нових сузір'їв був сам Байєр.

Всього від часів Байєра на небі збережено дотепер 14 нових сузір'їв. І характерно, що майже всі вони мають назви тварин. Це – данина традиції, вплив старих сузір'їв, що мали, як ми вже знаємо, «скотарське» походження і тому часто утворювались від назв тварин. Але сам вибір тварин, узятих на небо підкорювачами південних широт, відбиває вже не старе, а нове. Південна екзотика, чудеса «заморських територій» виражені назвами сузір'їв Райський Птах, Тукан, Павич, Хамелеон, Летюча Риба, Золота Риба (раніше це сузір'я іменувалось ще Меч-риба, або Ксифіас). Це тепер ми звикли до золотих рибок в акваріумах та до павичів у зоопарках. А для XVI століття то була таки чиста екзотика, справжнє диво дивнеє.

Та поряд із заморськими гістьми злетіли на небо в XVI – XVII стст. й старі знайомці – Журавель, Голуб і Муха (давніше – Бджола). Знаменно, що два останні сузір'я вказані вже на першій російській зоряній карті, яку було складено в 1696 р. І. Копієвським за вказівкою Петра І. Давнішим знайомцем можна визнати сузір'я Південний Змій, чи Південна Гідра, оскільки змій був давно знаний не тільки на небі. Йдеться про старе сузір'я Гідра, яке й підказало наведену назву.

Якась схожість, хоч іноді й дуже приблизна, є і в інших згаданих сузір'ях. Ця схожість – у співавторстві з фантазією відкривачів та їх зацікавленнями – і зумовлювала вибір тієї чи іншої назви. Виняток

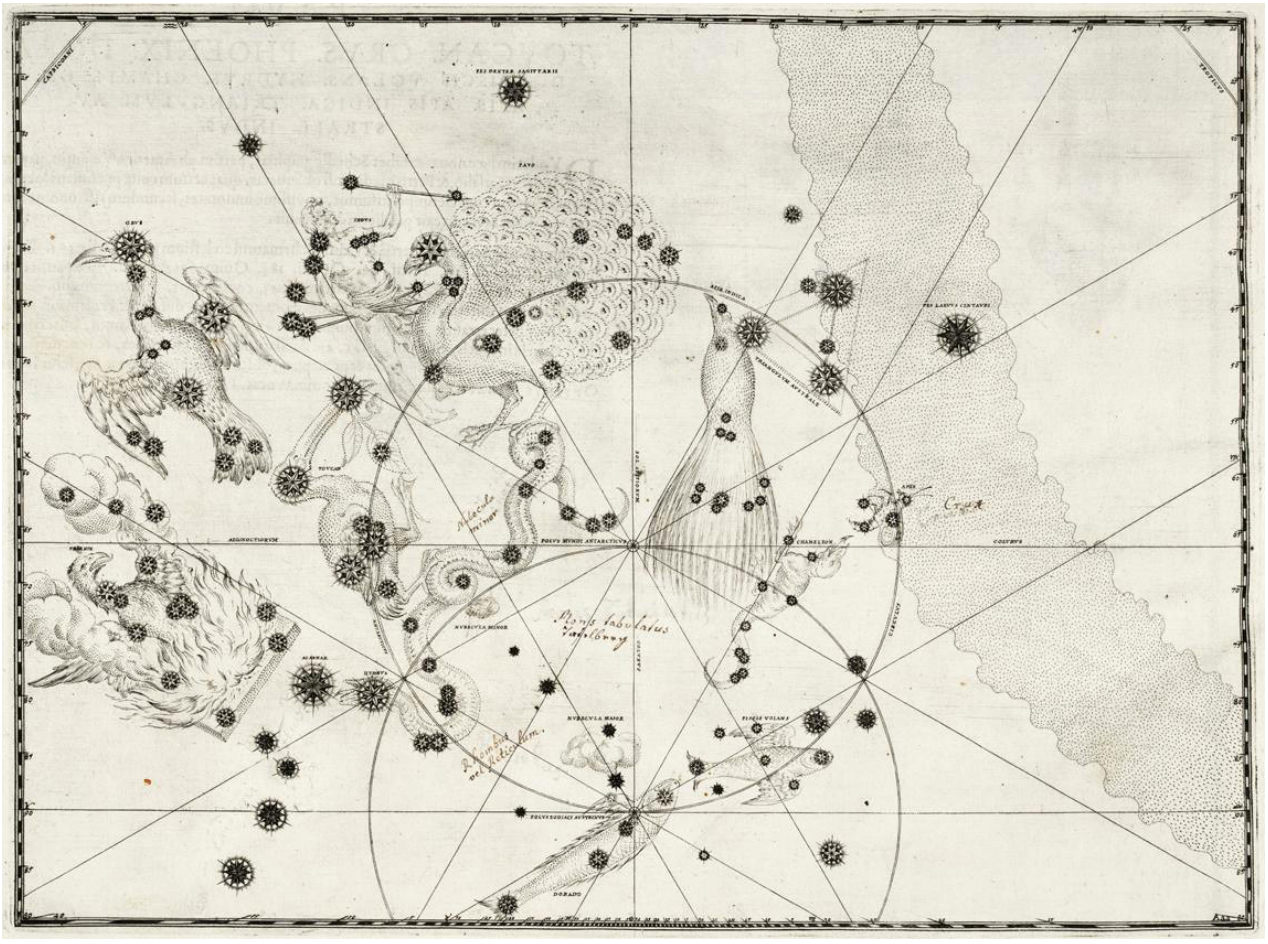

Рис. 14 Сузір'я поблизу південного полюса світу з атласу Й.Байєра 1603 року.

становлять тільки сузір'я Райський Птах та Хамелеон, де немає ніякої схожості. Сузір'я Хамелеон, найімовірніше, одержало назву через свою змінність (у залежності від атмосферних умов) у період початкового спостереження.

Схожість, при тому виразно помітна, є і в сузір'ях Фенікс та Єдиноріг, назви яких узято від казкових, неіснуючих тварин. Однак сам факт появи цих сузір'їв зумовлений тяжінням до екзотики, а також впливом міфологічної традиції, що закріпилась у старих назвах.

Тільки одне байєрівське сузір'я одержало назву від людини. Це – сузір'я Індієць (давніше – Індус). Актуальність цієї назви для часів, коли європейці рвалися в Індію, не потребує коментарів. Ще одне сузір'я було назване за утворюваною ним геометричною фігурою: Південний Трикутник. Форма тут настільки недвозначно підказувала назву, що «тваринна» традиція була порушена.

З часом кількість нових сузір'їв почала зростати. У 1624 р. на зоряній карті Барчіуса з'явилось біляполярне сузір'я Жираф, яке поповнило собою список екзотичних тварин, зведених на небо. У 1679 р. Роджер зафіксував сузір'я Південний Хрест. Це найвідоміше сузір'я південного неба знане було ще в стародавні часи, однак тоді воно вважалося частиною сузір'я Центавра. Давньогрецький астроном Гіппарх називав його Ноги Центавра. Серед мореплавців же це сузір'я почало іменуватись Хрестом ще в часи Магеллана.

Рис. 15 Ян Гевелій, сузір'я північного неба з книги «Prodromus astronomiae cum Catalogo fixarum et Firmamentum Sobiescianum» (1690 р.)

Так у складі нових сузір'їв з'явилась ще одна назва предмета: надто сильно конфігурація зір тут нагадувала хрест.

Означення ж Південний було додано, щоб відрізняти це сузір'я від іншого небесного Хреста, як іноді іменується сузір'я Лебідь. Взагалі таке означення додається до назв південних сузір'їв тільки в тих випадках, коли аналогічна назва вже існує на північній півкулі зоряного неба.

Подальше заповнення неба сузір'ями було зумовлене діяльністю польського астронома Яна Гевелія та французького астронома Нікола-Луї Лакайля.

Гевелій систематично описав усе північне небо (його обсерваторія знаходилась

Рис. 16 Ян Гевелій, сузір'я південного неба з книги «Prodromus astronomiae cum Catalogo fixarum et Firmamentum Sobiescianum» (1690 р.)

у Гданську), запровадивши нові сузір'я для тих ділянок неба, де вони ще ніким не визначалися. Каталог Гевелія, вже після смерті астронома, був виданий у 1687 р. його дружиною Ельжбетою. З уведених ним нових сузір'їв дотепер збереглися Малий Лев (бо біля сузір'я Лев), Гончі Пси (бо біля сузір'я Велика Ведмедиця: пси нападають на ведмедицю), Рись (малопомітне сузір'я, і щоб побачити його, – пояснював сам Гевелій, – треба мати очі рисі), Лисичка (бо біля сузір'я Орла – теж хижака), Ящірка (маленьке сузір'я, тому на карті не залишилося місця для малюнка якоїсь великої тварини), Щит та Секстант (у назві Гевелій увічнив свій улюблений астрономічний прилад, що згорів

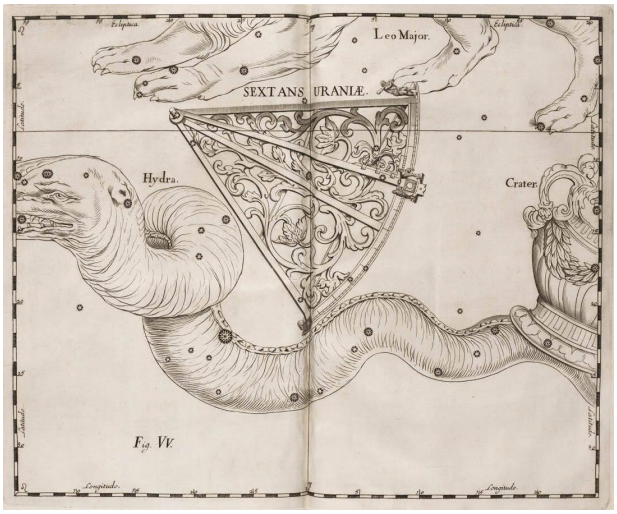

Рис. 17 Сузір'я Секстант з атласу Яна Гевелія 1690 р.

разом з його обсерваторією в 1679 р.).[19]

Як бачимо, в запроваджених назвах Гевелій продовжив «тваринну» традицію, хоч ніякої погоні за екзотикою у нього вже немає – він орієнтується на звичних, добре відомих тварин. У двох випадках польський астроном скористався назвами предметів, але підкреслимо, що в обох випадках у нього була особиста зацікавленість.

Зовсім інакше підійшов до іменування нових сузір'їв Лакайль. Лакайль здійснив систематичний опис південного неба, так само, як Гевелій зробив це для півночі. Його каталог «Південне зоряне небо» вийшов, теж посмертно, в 1763 р., хоч попередню публікацію було здійснено ще в 1752 р. Лакайлю теж довелося вводити нові сузір'я, щоб не залишити «порожнього» неба.

Усі ці сузір'я він, у славу науки та мистецтва, назвав іменами предметів, приладів та інструментів: Телескоп, Октант, Циркуль, Наугольник, Годинник, Мікроскоп, Насос, Компас, Сітка (бо поблизу – сузір'я Золота Риба), Різець, також Столова Гора (на честь пункту на мисі Доброї Надії, де Лакайль провадив свої спостереження). Лакайль є автором двох сузір'їв, що нині мають назви людей: Живописець і Скульптор. Однак це – пізніша трансформація назв. Лакайль і тут не відступив від свого принципу іменування, давши цим сузір'ям назви Різьбярський Прилад і Станок Живописця. Пізніше в практичному вжитку ці назви, як і ряд інших, скоротилися, стали однослівними.

Принципу схожості Лакайль, як і Гевелій, не дотримувався, тому про схожість можна говорити тільки в назві сузір'я Циркуль. Назви приладів з різних галузей науки й мистецтва бралися довільно: астроном дбав лише про те, щоб по можливості були охоплені різні науки.

Відоме ще стародавнім знавцям небесних світил величезне південне сузір'я Корабель Арго для зручності було розділене на три сузір'я. Оскільки поділу зазнав корабель, ці сузір'я одержали назви його частин: Кіль, Корма та Вітрила. До них прилягає на небі й сузір'я Компас.

Лакайль – остання визначна фігура в історії номінації нових сузір'їв. Щоправда, серед астрономів встановилася звичка у кожному новому зоряному атласі вміщувати якісь нові сузір'я: кожен хотів залишити свій слід на небі. З'явились сузір'я Кішка, Лось, Квадрант, Електрична Машина, Повітряна Куля тощо. І навіть такі, що їх автори підносили в дар монархам: Дуб Карла II, Віл Понятовського, Арфа Георга, Бранденбурзький Скіпетр, Регалії Фрідріха II. Існування цих сузір'їв не виправдовувалось астрономічною необхідністю. Навпаки, від них на небі стало тісно. Тому в 1922 р. Міжнародний астрономічний з'їзд відмінив усі ці зайві сузір'я, залишивши у вжитку тільки 88 сузір'їв, що повністю поділили між собою все зоряне небо. І серед них 40 були новими, виділеними на небі в часи від Байєра до Лакайля.

Зорі

Коли спадає темрява, а небо не вкрите хмарами, на ньому спалахують тисячі світлячків – зір. У темну безмісячну ніч

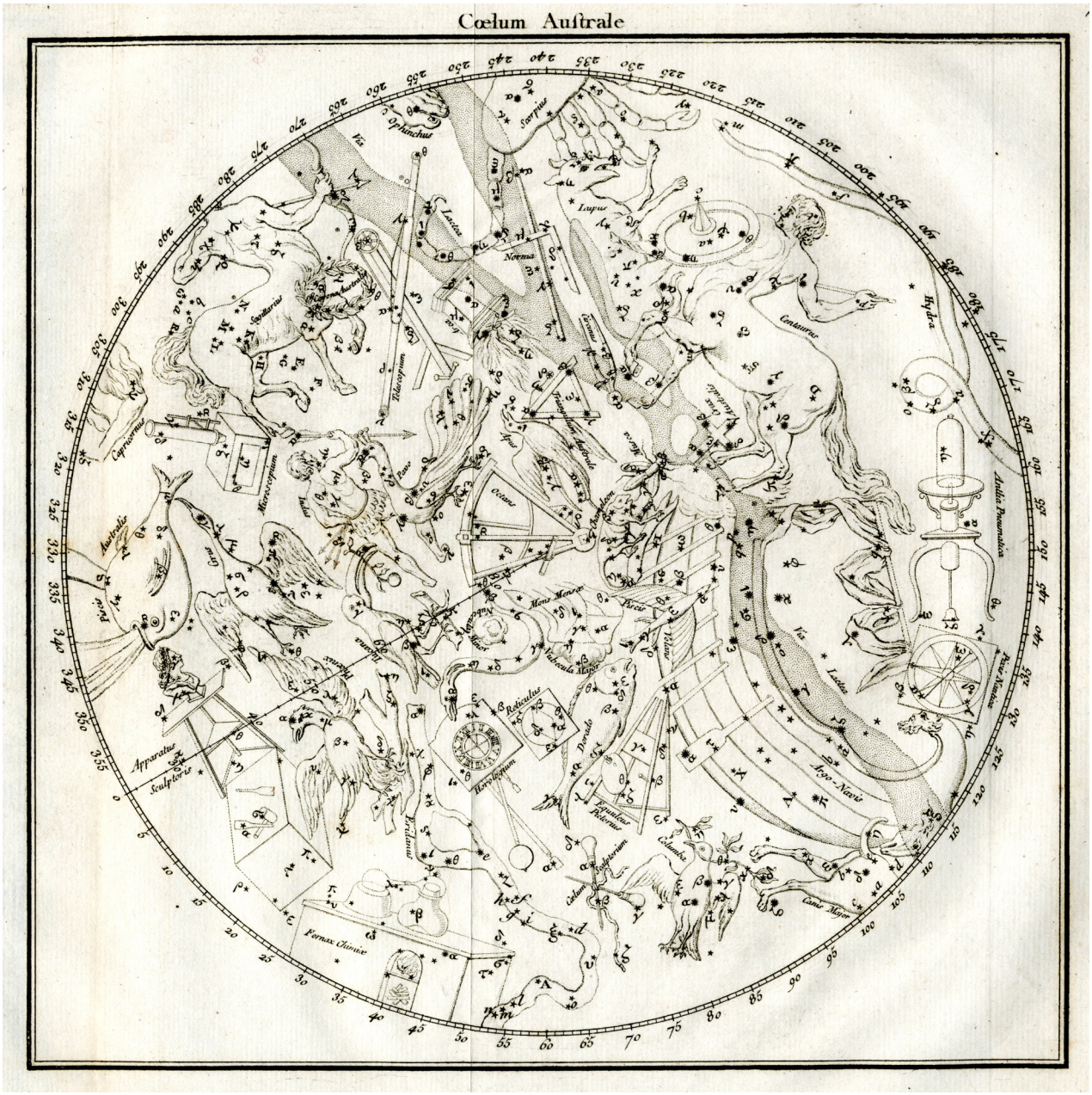

Рис. 18 Зображення південного неба з книги Нікола-Луї Лакайля «Coelum Australe Stelliferum» (1763 р.)

неозброєним оком їх можна побачити до 3000. Недарма кажуть – зоряне небо. Слов'яни назвали ці небесні світила своїм прадавнім словом – «звѣзда». Воно складене з двох коренів, що означають «блиск, сяйво» та «ставити», тобто – «поставлене (на небі) світло». Але дуже давно на Україні це слово заступилось іншим – зоря, зірка. Воно початково теж означало «блиск, сяйво».

А як розрізнити окремі зорі? Для цього їх треба якось назвати. Астрономи, яким таке розрізнення дуже потрібне, і дали назви зорям. Вже відомий нам Й. Байєр у 1603 р. запропонував позначати найбільші зорі кожного сузір'я, за ступенем їх яскравості, літерами грецького алфавіту. Потім, коли

Рис. 19 Прилади на фрагменті карти південного неба Карла Радефельда (1846 р.) з Meyer's Großer Hand-Atlas (1843-1860).

грецьких літер не вистачило, у хід пішов латинський алфавіт, а далі – подвоєні літери та цифри. Однак телескоп виявляв усе нові й нові зорі – у кожному сузір'ї їх було відкрито тисячі, а на всьому небі – безліч. Тоді зорі стали позначати шифром каталога і номером, під яким вони занесені до нього.

Це – тепер, а раніше було інакше. Зорі позначали не літерами і цифрами, а словами, описуючи, яке місце вони займали в алегоричному малюнку сузір'я. Саме таким способом було названо більше тисячі зір у зоряному каталозі Птолемея. Від нього цей спосіб запозичили араби. Фактично це були не справжні назви зір, а лише словесний опис їх місцезнаходження. Так, у каталозі Беруні 1030 р. зорі сузір'я Лебідь іменуються: «Яскрава на хвості», «Груди», «Лікоть правого крила» тощо.

Традиція закріпила за зорями ці описи і скоротила їх, як правило, до одного слова – тобто зробила справжніми назвами. Вже в такому вигляді ці назви прийшли від арабів у середньовічну Європу. І згадані три зорі Лебедя іменуються нині Денеб, Садр, Гієнах. Звучить незвично, незрозуміло, таємниче.

Більшість зоряних назв – арабського походження. Та, оцінюючи належним чином

Рис. 20 На своїх картах, виданих в книзі «Cosmographicus» 1524 р., Петер Аніан (1495–1552) навів окремі назви зір, які походять з арабської мови. Це до прикладу, зоря Алькор на фрагменті карти зі зображенням Великої Ведмедиці. (За F. Stoppa, Atlas Coelestis. Il cielo stellato nella scienza e nell'arte, 2006)

Рис. 21 Перелік арабських назв з видання «Християнське зоряне небо» (Coelum Stellatum Christianum) 1627 року.

внесок старої арабської астрономії в зоряну номенклатуру, не слід забувати, що араби взяли в свою чергу більшість назв у Птолемея. Вони лише переклали птолемеївські назви на свою мову, а європейські астрономи запозичили їх у арабів без перекладу. Від арабів було взято кілька сотень назв, але після винаходу Байєра багато їх вийшло з ужитку. За даними астронома П. Куликовського, на 1970-ті рокі вживалися власні назви 275 зір, і серед них 80 процентів за походженням арабські, 15 – грецькі і 5 – латинські. Однак у практичному вжитку їх ще менше, десь близько сотні, а широкому загалу добре знані назви лише 15–20 зір, які використовуються і за межами астрономії (як назви збірок, окремих творів, предметів).

Незрозумілість арабських назв зірок пішла на користь, відділивши їх від найменувань сузір'їв і взагалі виділивши в окремий іменний клас. Неможливо уявити зоряні назви Нога, Пояс, Пасок, Пахва Велетня, а найменння цього ж змісту Рігель, Мантака, Альнітак, Бетельгейзе (сузір'я Оріон) сприймаються «нормально». Однак інколи це призводить до непорозумінь. Назву зорі Алголь («потвора, вовкулак») дехто пояснює її змінністю. Насправді ж походження цієї назви не зв'язано з тим, що дана зоря належить до класу затемнено-перемінних. Просто на малюнку сузір'я тут знаходилася голова Медузи Горгони, яку тримає в руці Персей. Тобто Алголь – лише переклад грецького слова Горгона.

Такий же принцип – «частина цілого» – застосований у тих випадках, коли зоряна група має ім'я сукупності людей, а окремі зорі – імена цих людей. Оскільки сузір'я Близнята асоціювалось у давній Греції з міфом про Кастора і Поллукса (Полідевка), дві його зорі одержали ці імена. Зоряне скупчення Плеяди дістало назву з грецького

міфа про Плеяд – сімох дочок титана Атласа (Атланта) та океаніди Плейони. Тому й сім найяскравіших, зірок цього скупчення (їх бачить людина з нормальним зором) названо іменами дочок: Альціона, Електра, Тайгета, Меропа, Майя, Целена, Астеропа.

Грецька назва альфи Волопаса Арктур теж вказує на сузір'я. Але означає вона «ведмежий сторож», бо за легендою це взятий на небо Аркас, син німфи Каллісто, яка у вигляді Великої Ведмедиці теж потрапила з ласки Зевса на небо. До цієї групи належить і латинська назва альфи Лева – Регул. Вона означає «царьок», а Лев – цар звірів, отже, й тут ідеться про назву сузір'я. Хоч у цьому випадку назва звучить по-латині, араби теж її знали. Великий таджицький поет Омар Хайям, який був також і видатним астрономом, називає цю зорю «Та, що на серці, звана царською або серцем лева». До речі, стародавні землероби за цією зорею визначали терміни польових робіт, тобто регулювали їх. Від назви зорі й походить дієслово «регулювати».

Третя група назв вказує на розташування одних зір відносно інших. Наприклад, назву зорі Проціон (альфа Малого Пса) звичайно тлумачать «Раніше Пса»: на широті 40° Проціон сходить на 40 хв. раніше, ніж Сіріус, а цю останню зорю греки часто звали «Псом». Однак тут потрібне уточнення: «Пес» та «Раніше Пса» – це старогрецькі назви сузір'їв, а назви зір просто їх повторили (як Табун, Арнеб та ін.). Пізніше ці сузір'я стали розрізнятись як Великий Пес та Малий Пес. Друга назва Сіріуса «Пес» при цьому вийшла з ужитку, зате у римлян, де вона вживалась із зменшенням Canicula – «песик», ця назва породила всім відоме слово «канікули». Справа в тім, що зоря ця з'являється на нічному небі саме влітку (липень-серпень), а в цей період спека змушувала робити перерву в господарських роботах і навчальнні.

До цієї групи належить і назва найвідомішої зорі – Полярної. Назва ця пояснюється тим, що зоря знаходиться прямо над Північним полюсом, близько осі світу. Давніше вона іменувалася також Північною зорею, оскільки йдеться саме про північну півкулю. Завдяки своєму розташуванню Полярна зоря є нерухомою, а всі інші зорі обертаються навколо неї. Ця обставина породила численні її іменування цвяхом, кілком (північним, залізним, золотим) у багатьох народів.

Четверта група зоряних назв вказує на якісь властивості, прикмети самих зір, носіїв цих назв. Таких назв дуже мало: зорі видавалися надто одноманітним , матеріалом, щоб називати їх за власними прикметами, а не за відношенням до чогось іншого. Назва найяскравішої зорі неба Сіріус походить від грецького «пекучий, палючий». Сіріус, як ми вже знаємо, з'являється на небі в часи найбільшої спеки, і вважалося, що спека йде не від Сонця, а від Сіріуса. Та можливо, що це – тільки пізніше осмислення даної назви.

Останню, п'яту групу складають зоряні назви, що вказують на якийсь земний об'єкт чи явище. Звичайно, на земні речі так чи інакше вказують усі назви зір (візьміть хоча б назву Сіріус): адже всі вони виникли на Землі. Однак лише в цій групі назв ідеться про прямий зв'язок з певною земною реалією. У давніх назвах зв'язок цей походить від астрологічних тлумачень «впливу» зірок на людську долю. Латинські назви Беллатрікс «войовниця» (гамма Оріона) та Віндеміатрікс «виноградарка» (епсилон Діви) пояснюються тим, що перша з цих зір уважалася заступницею воїнів, а друга – виноробів.

Ряд новіших назв зір носять імена конкретних людей, здебільшого астрономів, що встановили надзвичайність якоїсь зірки. Серед небесних світил є зоря Барнарда (Змієносець) і зоря Грумбріджа (Велика

Ведмедиця), незвичність яких полягає в дуже швидкому переміщенні по небесній сфері. Є також, скажімо, зоря Каптейна. А ось про зорю Тихо Браге не можна сказати, що вона є. Її немає. У 1572 р. визначний датський астроном Тихо Браге побачив у сузір'ї Кассіопеї яскраву зорю і дуже точно зафіксував її місце. Поява нової зорі викликала в Європі паніку: чекали навіть на кінець світу. Та через 17 місяців зорі не стало. А в 1952 р. астрономічна апаратура записала потік космічних радіохвиль, що долинув до Землі з цього місця від залишку наднової зорі Тихо Браге, яка зникла внаслідок вибуху.

Ось який далеко неповний діапазон інформації, що її несуть у своїх назвах зорі.

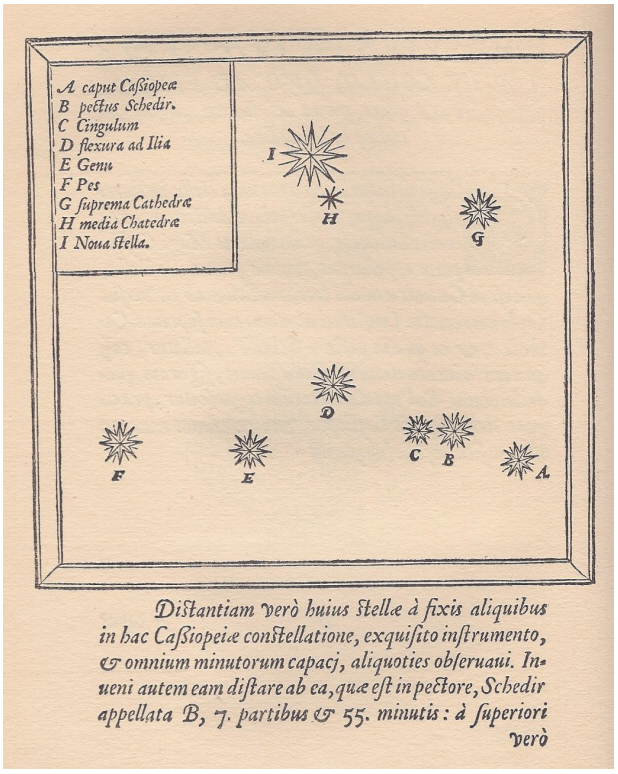

Рис. 22 Зображення положення «нової зорі» (позначена літерою I), яка з'явилася в сузір'ї Кассіопеї в листопаді 1572 року. З книги Тихо Браге «De nova et nullius aevi memoria prius visa stella» 1573 року.

Комети

Комети – тіла Сонячної системи, що обертаються навколо Сонця по дуже витягнутих орбітах. При наближенні до Сонця комети огортаються велетенською туманною газоподібною оболонкою, яка дією сонячного вітру та світлового тиску сонячного проміння утворює характерний «хвіст».

Ця небуденна прикмета комет – «хвіст» – дуже давно звернула на себе увагу землян. Завдяки їй комети вважались вісниками лиха, з ними пов'язано багато легенд, забобонів.

Слово комета походить з грецької, де воно утворене від слова коме – «волосся». Отже, комета означає «волохата, вкрита волоссям». Слово було збережене в такому вигляді латинською мовою і до нас дійшло через західноєвропейські мови в XVII ст. з польської. Безпосередньо з грецької мови були взяті форми «комита» і «комида», відомі у кількох східнослов'янських рукописах.

Однак українські назви комет частіше вказують на їх «хвіст», а не «волосся». «Звізда хвостата», «зірка з хвостом» – такі назви в старовинних джерелах найпоширеніші. Наприклад, Іпатіївський літопис під 1265 р. повідомляє: «Явися звѣзда на востоцѣ хвостата образом страшнимъ». Цікаво, що далі про цю ж комету йдеться так: «Си же звѣзда нарѣчается власатая». При цьому початок останнього слова написано поверх стертого «хво»: писар хотів написати звичне «хвостата», але виправив на «власата». В українських народних переказах комета переважно фігурує як «зірка з мітлою» або й просто «мітла». Кінцевий елемент комети асоціювався не лише з хвостом або мітлою. У деяких давньоруських джерелах він називається списом («звѣзда на образъ копииныи» у Лаврентіївському літописі), деркачем, тобто обсмиканим віником (зоря з деркачем), віхою, тобто жердиною з намотаним віхтем, віялом чи просто променем. Лаврентіївский літопис зберіг ще одну назву комети, яка характеризує не фор-

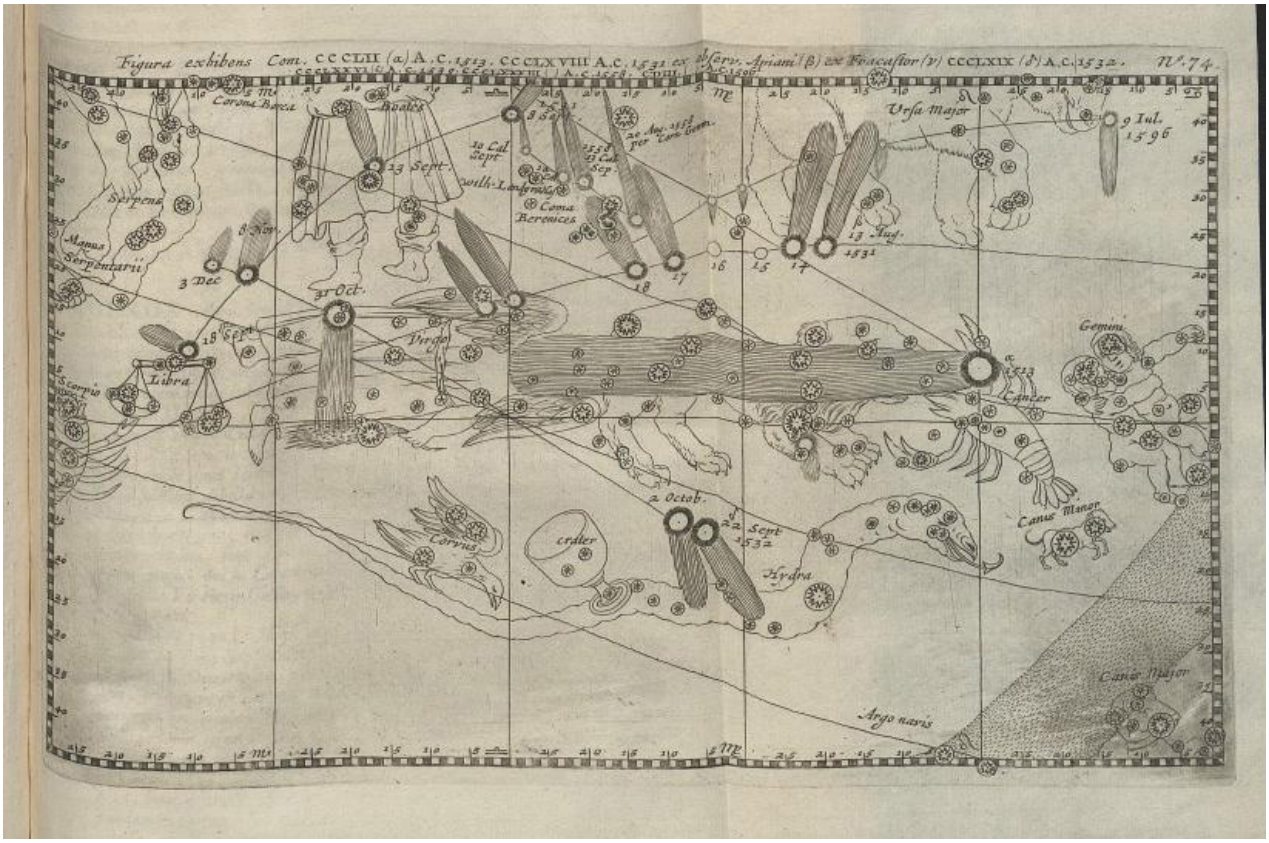

Рис. 23 Зображення комет та їх руху в атласі Станислава Любинецького 1668 року.

му, а яскравість цього небесного тіла – блистаниця: «…звѣзда восия на западѣ, испущающи луча, юже прозываху блистаницею и бисть блистающи днии 20».

Комет, як відомо, дуже багато. Вчені зареєстрували їх кілька тисяч. Всього ж комет, як вважають, близько 120 тисяч. Кеплер навіть казав, що їх є стільки, скільки риб у морі.

Для розрізнення комет початково обмежувалися вказівкою на рік їх відкриття, додаючи до нього нумерацію за порядком проходження перигелію, тобто найближчої до Сонця точки орбіти. Наприклад, комета 1862 III, комета 1951 X тощо. Але коли було доведено, що кометам властива періодичність, що вони не залітають у Сонячну систему, а завжди в ній знаходяться, з закономірною регулярністю повертаючись до Сонця, цієї ознаки виявилося для їх розрізнення замало.

І комети почали називатись прізвищами вчених, переважно тих астрономів, що їх відкрили. Так, комету Шезо відкрив у 1743 р. французький астроном Шезо, комету Ольберса першим побачив у 1815 р. німецький астроном Генріх-Вільгельм Ольберс, комету Дубяго знайшов у 1921 р. 18-річний О. Дубяго, згодом астроном.

Якщо один учений знайшов кілька комет, то вони для розрізнення нумеруються в порядку їх відкриття. Так, існують комета Неуйміна 1, комета Неуйміна 2 та комета Неуйміна 3, відкриті в Сімеїзькій обсерваторії астрономом Г. Неуйміним відповідно в 1913, 1916 і 1929 рр.

Нерідко трапляються подвійні чи навіть потрійні назви комет. Вони даються на честь одразу кількох учених. Найчастіше це трапляється в тих випадках, коли одну комету приблизно водночас відкривають

незалежно один від одного різні вчені. Наприклад, комета, яку відкрив у 1865 р, німецький астроном В. Темпель, а потім американський вчений Г. Туттль, і іменується кометою Темпеля-Туттля. Через 100 років, у 1965 р. японські астрономи-аматори К. Ікейя та Ц. Секі незалежно один від одного спостерігали дуже цікаву комету, відому нині під назвою Ікейя-Секі.

Подвійна назва з'являється в комети і в тих випадках, коли вона через неточне обчислення орбіти губиться, а потім знову знаходиться – вже іншим астрономом. Кароліна Гершель, сестра славнозвісного англійського астронома В. Гершеля, ще в 1788 р. відкрила комету, яку вдруге розшукав у 1939 р француз Р. Ріголле. Її іменують тепер кометою К. Гершель-Ріголле.

Іноді є нелегкою справою встановити, чиїм ім'ям треба назвати комету. Так, комета 1862 року нині відома вченим як комета Свіфта-Туттля, фактично була відкрита шістьма астрономами – Свіфтом, Сімонсом і Туттлем у США, Пачінотті, Роза та Ск'єллерупом у Європі. Комета, яку відкривали і перевідкривали у 1818, 1873, 1928 роках, мала назви комети Понса-Коджа, комети Коджа-Віннеке, а також комети Віннеке-Форбса. Тепер же вона іменується кометою Кроммеліна.

В останньому випадку найменування комети вказує не на ту особу, яка її відкрила, а на ту, що її дослідила, визначила її орбіту. Прізвище дослідника, а не відкривача, присвоювалось кометам і в інших сумнівних випадках. Зокрема це стосується комети Галлея, найвідомішої з комет, на прикладі якої англійський астроном Едмунд Галлей і встановив у 1705 р., що комети повертаються, що вони є членами Сонячної системи, а не гістьми у ній. Відкриття ж цієї комети ховається у тьмі віків – вона згадується в історичних документах ще в 466 р. до н. е., саме вона фігурує і в більшості згадок про «звізду хвостатую» у давньоруських літописах.

Комета з найкоротшим періодом обертання (3,302 року) відкривалась послідовно П'єром Мешеном, Кароліною Гершель, Тулісом, Жаном Понсом. Однак названа вона кометою Енке. Німецький астроном Йоганн Енке її не відкривав, але він у 1819 р. встановив її орбіту, вирахував період обертання і передбачив її появу в 1822 р., що пізніше блискуче підтвердилось.

Отже, назви комет – досить одноманітні за своєю будовою – зручні тим, що вказують на історію відкриття відповідної комети. Існуючий спосіб іменування комет, закріплений майже тривіковою традицією дає змогу досить послідовно розрізняти ці небесні тіла, оскільки, як правило, різні комети відкриваються різними астрономами.

Метеори та метеорні потоки

Хто не бачив «падаючих зірок» – яскравих рисочок, що на якусь мить порушують незмінний спокій нічного неба і зникають!

То метеори – короткочасні спалахи часточок космічної речовини, що з величезною швидкістю влітають у атмосферу Землі. Недарма саме слово метеор, яке походить з грецької, означає «повітряне явище». Тому й метеорологія – наука про атмосферні явища взагалі, а не лише про метеори. Слово ж метеор з часом набуло змісту найдивовижнішого з явищ – «падіння зірок».

Насправді метеори нічого спільного з зорями не мають. Це переважно дуже дрібні часточки, але ж ефект від їх спалахів – великий. Тому й названі вони були «падаючими зорями», а в українських говірках – «трут». Останнє походить від дієслова трутити – штовхнути.

Особливо яскраві метеори іменуються болідами. Слово прийшло до нас із французької, але походження його – грецьке.

Означає воно... «спис». Вогненним списом уявлявся сліпучий прочерк боліда на небі. В основі старовинних описів болідів і метеорів є власне таке зорове сприйняття. Літописи порівнюють боліди (точніше їх небесний слід) зі змієм, стовпом. Лаврентіївський літопис під 1091 роком повідомляє, що «…спаде превеликъ змии отъ небесе и ужасошася вси людье», а під 1110 роком: «…явися столпъ огненъ от земля до небеси, а молнья освѣтиша всю землю і в небеси погремѣ». Зрідка в давніх згадках болідів фіксуються не світлові, а звукові ефекти цих небесних явищ. Так, можливо, про болід (якщо не про звичайний грім) йде мова в настінному написі 1052 р. в Софійському соборі в Києві: «В л(ѣ)то 6560 (тобто 1052) марта въ 3 розъгръмле въ 9 ч(а) с дне».[20]

Окремі метеори (це залежить від їх розмірів, форми, швидкості й кута входження в атмосферу) не згорають повністю, а випадають на поверхню Землі у вигляді оплавлених каменів чи шматків заліза. Ці камені і шматки заліза звуться вже не метеорами, а метеоритами. (Суфікс -ит, -іт долучається до назв різних мінералів та речовин, наприклад, кварцит – від кварц, комишит – від комиш). Отже, шматки речовини, з якої складаються метеори, – це метеорити.

Така зручна і нині загальноприйнята назва утвердилася не одразу. У минулому столітті метеорити частіше іменувалися метеоролітами, тобто метеорними каменями, або аеролітами – повітряними каменями (від грецького літос – «камінь»). Назви ці виявились неточними і тому вийшли з ужитку: адже метеорити бувають не тільки камінними!

У стародавні часи вважалося, що боги виявляли людям свою волю то громом і блискавкою, а то й каменем з неба. Тому, як відзначив австрійський астроном Й. Літтров, метеорити іменувалися в давнину бетиліями – одухотвореними каменями, а також керауніями чи бронціями – громовими каменями.

У зв'язку з цим метеорити іноді й самі ставали об'єктами поклоніння. Так, метеорит, що упав у стародавньому Римі за часів Нуми Помпілія і одержав назву Анціле, тобто «священний щит», ревно охоронявся. Іншому метеориту – так званому Чорному каменю, вмурованому в стіну храму Кааба (Мекка), мусульмани поклоняються й нині.

Як бачимо, виняткові обставини, пов'язані з релігією, могли призводити до возвеличування метеоритів, які навіть одержували власні назви. Пізніше, коли людство пізнало реальну природу метеоритів, деякі з них теж отримували власні назви. Переважно це географічне визначення метеорита за місцем падіння. Такими славнозвісні Тунгуський метеорит, що впав у 1908 р. в районі ріки Підкам'яної Тунгуски (втім, можливо, це була комета, бо на місці падіння метеорита знайдено тільки метеорний пил), і Сіхоте-Аліньський метеорит, що впав у 1947 р. у західній частині Сіхоте-Аліньського хребта (найбільший його уламок заважив 1745 кг.) та ін.

Але, як правило, метеорити окремих власних назв не одержують. Їх потрапляє на Землю надто багато, щоб кожному давати ім'я. Адже за добу на Землю випадає декілька тисяч тонн метеорної речовини, близько 2000 метеоритів долітає до земної поверхні, не згорівши в атмосфері повністю. Щоправда, знайти вдається лише незначну кількість цих космічних мандрівників (в Україні їх знайдено поки що менше сотні). Але й для знайдених метеоритів власна назва заступається описом.

Зате різними термінами іменуються окремі види метеоритів. Існує термін мікрометеорит – для визначення космічних часточок розміром у кілька мікрон. Загадкові скловидні утворення, ймовірно теж метеоритного походження, називаються

Рис. 24 Радзивилівський літопис описує дивне явище на небі 6644 року (1137 р.), коли вдень, за яскравого сонячного освітлення, від землі до неба було три стовпа; на відповідному рисунку ці стовпи починаються від яскравих кругів на небі. Йдеться ймовірно про болід, який розпався.

тектитами (від грецького тектос – «розплавлений»). Космічні об'єкти, подібно до земних, іменуються в тій мірі і з таким ступенем деталізації, як це потрібно людям.

«...Метеори як ракети вилітали в такій великій кількості, що картина нагадувала снігопад і майже все небо здавалось вогненним». Так 1833 року спостерігач описав рідкісне явище, здавна відоме під назвою «зоряний дощ». А ось свідоцтво 1202 р.: «потече все небо и бысть чермно» (червоне). Літописи донесли до нас згадки про зоряні дощі з VII ст. до н. е., і лише в XIX ст. з'ясувалося, що вони не зоряні і не дощі. Оскільки йдеться про масове падіння метеорів, то це явище почали називати метеорним дощем, а потім за ним остаточно закріпилося найменування метеорний потік. Лише найактивніші, найяскравіші метеорні потоки продовжують і нині традиційно іменуватися зоряними чи метеорними дощами.

А взагалі метеорних потоків є багато. І більшість з них періодично повторюється – щороку в той же час. Адже це – залишки комет, які розпадаються. Після розпаду комети її складники утворюють метеорний рій, який з часом розтягується по орбіті колишньої комети. На 1973 р. наука визначила орбіти 350 метеорних роїв. Самі ж потоки спостерігаються тоді, коли Земля перетинає орбіту метеорного рою.

Давно помітили, що метеорні потоки з'являються регулярно. Причиною цього

Рис. 25. Зображення зоряного дощу 6711 року (1203 р.) у Радзивилівському літописі.

є те, що потік спостерігається в день, коли Земля перетинає орбіту комети, яка розпадається або яка вже розпалася. Така щорічна регулярність зумовила найдавніші назви метеорних потоків. Зокрема, від сереньовіччя потік, найбільша активність якого припадає на 10 серпня – день св.Лаврентія, називали Слізьми Лаврентія, а згодом – Потоком святого Лаврентія.

Великий метеорний потік вкриває значну частину неба, причому метеори, з точки зору земного спостерігача, летять у всі боки. Але розлітаються вони завжди з однієї точки, яка зветься радіантом (від латинського слова радіане, радіантіс – «випромінюючий, сяючий») і має сталу локалізацію на небі.

Сталість радіанта й породила систему нині прийнятих наукових найменувань метеорних потоків. Найменування ці пов'язані з латинськими назвами тих сузір'їв, у яких знаходяться радіанти метеорних потоків. Так, назва Оріоніди означає, що радіант даного метеорного потоку розташований у сузір'ї Оріон, а Ліриди – у сузір'ї Ліра. Таким же чином назви, скажімо, Леоніди, Боотиди, Геміниди розшифровуються найменуваннями сузір'їв Лев (латинське Лео, Леоніс), Волопас (Боотес), Близнята (Геміні).

Усі назви метеорних потоків вживаються у множині, бо ж метеорів у потоці багато. І всі вони закінчуються суфіксом -ід (-ид) грецького походження, який утворював імена дітей чи взагалі нащадків від імен батьків або предків (наприклад, Тимуриди – нащадки відомого завойовника Тимура). Отже, буквальний зміст назви Оріоніди – «породжені Оріоном». Але в назвах метеорних потоків суфікс -ід (-ид) уживається вже просто традиційно і засвідчує зв'язок сузір'я і самого потоку.

Найпоширенішим уточненням назв метеорних потоків служить вказівка на найближчу до радіанта яскраву зорю даного сузір'я, причому зоря позначається літерою грецького алфавіту. В такий спосіб розрізняються метеорні потоки Ета Аквариди й Дельта Аквариди (сузір'я Водолій – Акваріус). Разом з Ліридами відомий окремий метеорний потік Альфа Ліриди, а з Урсидами (у Малій Ведмедиці) – Ета Урсиди (у Великій Ведмедиці). Назва метеорного потоку з вказівкою не лише сузір'я, а й зорі, взагалі є точнішою. Тому такі назви нерідко вживаються навіть тоді, коли нема потреби уникати однойменності двох потоків, наприклад – Бета Кассіопеїди, Гамма Драконіди та ін.

Цікаво, що назва одного з метеорних потоків – Квадрантиди – вказує на сузір'я, якого тепер немає. Сузір'я Квадрант було запроваджене в кінці XVIII ст. французьким астрономом Лаландом. У 1922 р. астрономічний з'їзд скасував це сузір'я, однак породжена ним назва метеорного потоку зберігається досі. Назва ця – єдине порушення співвідносності найменувань метеорних потоків і нині існуючих сузір'їв.

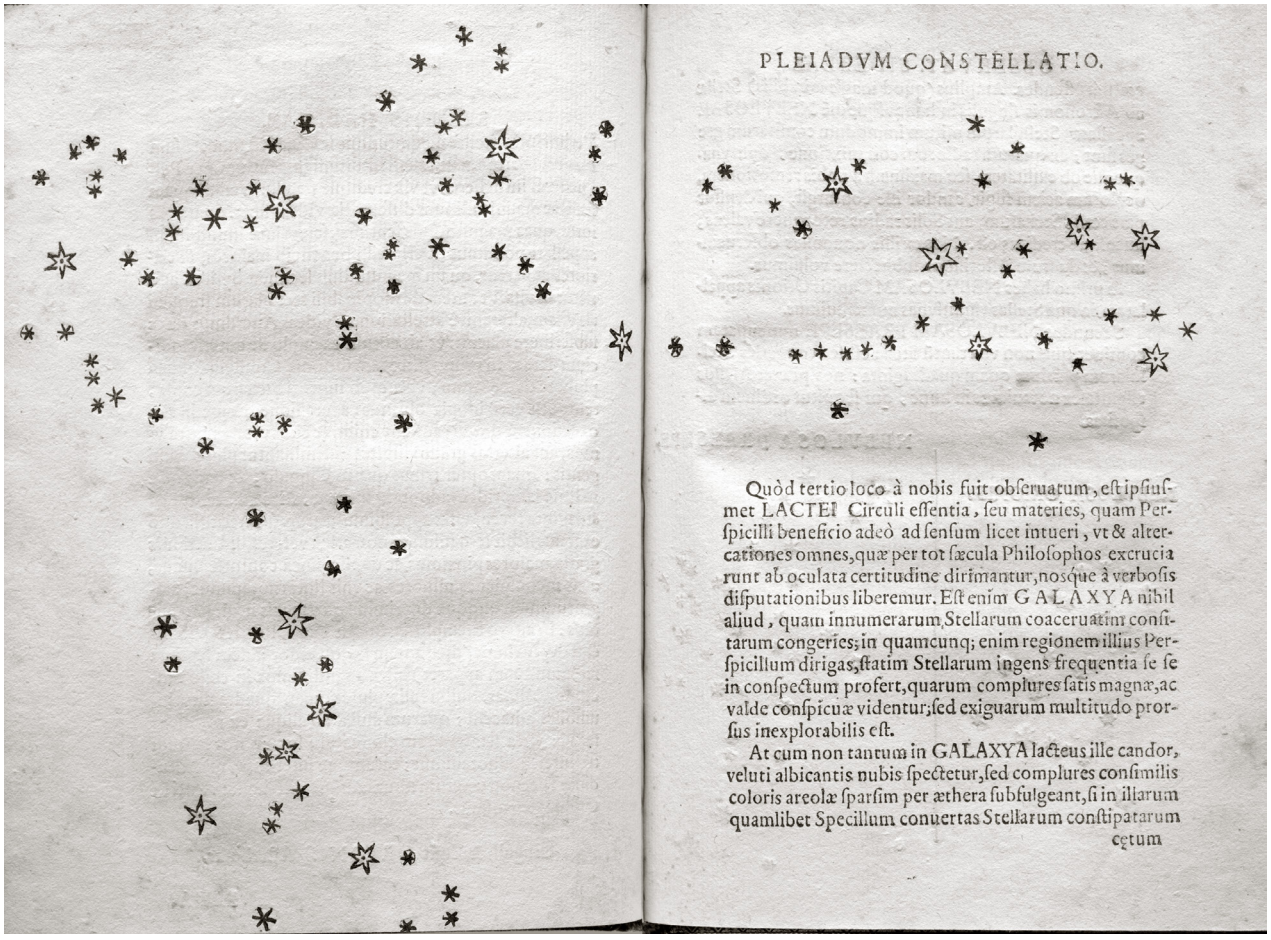
МОЛОЧНИЙ ШЛЯХ

Прозорість назви не знімає необхідності її етимологічного аналізу. Адже такий аналіз передбачає встановлення не лише слова, від якого утворено досліджувану назву, а й причин та обставин утворення, його семантичної та реальної мотивації. У багатьох випадках прозорість назви навіть не сприяє її етимологічній інтерпретації. Це, зокрема, стосується всіх старих назв небесних тіл – астронімів (чи інакше астроназв, космонімів). Прозорі назви сузір'їв Лев чи Ворон етимологізувати не легше, ніж непрозору астроназву Сонце. До цієї групи назв належать і вживані в українській мові найменування Молочний Шлях, Чумацький Шлях, Чумацька Дорога, які розглядаються, разом з їх іншомовними відповідниками, у цьому розділі.

Молочний Шлях – сріблиста туманна смуга, що оперізує всю небесну сферу і досить чітко виділяється на небі в безмісячні ночі, є чи не найдивовижнішою формацією зоряного неба. Смугу цю людина помітила і назвала ще в часи найглибшої давнини. І не існує народу, який не мав би для неї своєї назви і своєї міфологічної інтерпретації.

Зрозуміло, що існувало багато припущень щодо походження Молочного Шляху, зокрема, що це віддзеркалення сонячного світла, скупчення пару під зорями, палаючі в небі земні гази чи навіть своєрідна заклепка, що з'єднує дві небесні півсфери. Ще з часів Піфагора існували, щоправда, й вірні здогадки. Але тільки в 1610 р. Галілео Галілей встановив справжню природу субстанції Молочного Шляху. Скерувавши на нього свій телескоп, учений побачив, що Молочний Шлях складається з величезної кількості зір.

Одначе сам факт існування цієї зоряної смуги залишався абсолютно незрозумілим і після Галілея. Навіть у XIX ст., через 100 років після відкриття Вільяма Гершеля, що в основному вірно пояснив сутність Молочного Шляху, деякі астрономи вважали, що ця система знаходиться «за межами розуміння найгостріших умів». І характерно,

PLEIADVM CONSTELLATIO.

Quòd tertio loco à nobis fuit obſeruatum, eſt ipſiuſmet LACTEI Circuli eſſentia, ſeu materies, quam Perſpicilli beneficio adeò ad ſenſum licet intueri, vt & altercationes omnes, quæ per tot ſæcula Philoſophos excruciarunt ab oculata certitudine dirimantur, nosque à verboſis diſputationibus liberemur. Eſt enim GALAXYA nihil aliud, quam innumerarum Stellarum coaceruatim conſitarum congeries; in quamcunq; enim regionem illius Perſpicillum dirigas, ſtatim Stellarum ingens frequentia ſe ſe in conſpectum profert, quarum complures ſatis magnæ, ac valde conſpicuæ videntur; ſed exiguarum multitudo prorſus inexplorabilis eſt.

At cum non tantum in GALAXYA lacteus ille candor, veluti albicantis nubis ſpectetur, ſed complures conſimilis coloris areolæ ſparſim per æthera ſubfulgeant, ſi in illarum quamlibet Specillum conuertas Stellarum conſtipatarum cętum

Рис. 26. Зображення Галактики як сукупності зір у книзі Галілео Галілея «Sidereus Nuncius», 1610 р.

що цими словами англійського астронома Агнеси Кларк завершив свій огляд назв Молочного Шляху Річард Аллен у книзі, уперше виданій у 1899 р.[21]

Греки найчастіше називали Молочний Шлях Γάλα – Молоко або Κύκλος γαλακτικός – Молочне коло, адже білуватий Молочний Шлях об'єктивно допускав за своїм кольором асоціацію з молоком, тобто схожий на розлите молоко. Міфологічна, релігійна інтерпретація назви, взятої з реального життя людей, з'явилась пізніше. Можна припускати, що ця інтерпретація взагалі народилась не в Греції, а прийшла зі Сходу. Існують відомості, що в стародавньому Шумері Молочний Шлях пов'язували з богинею Наною, жінкою бога неба, а у грецькій міфології Гера теж жінка верховного бога Зевса.

Тут доречно відзначити, що в санскриті Молочний Шлях іменувався Divatmoja – Шлях бога. В Ірані він колись був відомий як Стежка Арімана, а в стародавній Скандінавії – як Шлях Одіна. Аріман, точніше Анхра-Майнью, вважався давніми іранцями володарем злих демонів і творцем усього недоброго, Одін – верховний бог скандінавської міфології.

Власне кажучи, всі старі зоряні назви – спроби осмислити, зрозуміти нічне небо. Тому вони й складались не із спеціально для цієї мети створених слів, а повторювали звичайні слова мови: в основі їх лежав якийсь образ. Образ цей

піднімався на небо в два етапи. Спочатку зоряному об'єктові – Молочному Шляху чи сузір'ю – присвоювалось за схожістю ім'я загальновідомої, суспільно істотної речі, а вже потім це ім'я якось уводилось у міфологію, одержуючи ту чи іншу містичну інтерпретацію і, в свою чергу, призводячи до перебудови або добудови окремих міфів.

Входження в міфологію було цілком логічним. По-перше, таке входження відповідало стародавньому світосприйняттю[22]. По-друге, той же Лев, Ворон чи, скажімо, Молоко (Молочний Шлях) знаходились у незвичних умовах – на небі, а не на землі, і це сприяло їх міфологізації. Але не менш логічною була й вторинність входження зоряних назв у міфологію.

Численні й різноманітні назви Молочного Шляху цілком підтверджують таку закономірність появи старих астронімів. У цьому зв'язку доцільно звернути увагу на внутрішнє протиріччя, наявне в назві Молочний Шлях. Даний космічний об'єкт можна назвати Молоком, пояснюючи таким способом його наповнення, субстанцію. Так і зробили стародавні греки, які, до речі, ніколи не звертались при цьому до ідеї шляху. Можна назвати цей об'єкт і Шляхом, інтерпретуючи його витягнуту форму. Така назва Молочного Шляху є серед його російських народних найменувань: В. Даль зафіксував назви Пути та Дороги. Угорці називають Молочний шлях Országut – Шлях.

У назві може, нарешті, об'єднатись і форма, і наповнення (звичайно за кольором). Але ці два параметри імені повинні якось узгоджуватись за змістом. Такого узгодження в назві Молочний Шлях немає. Адже молоко – рідина. Шлях, споруджений з молока, немислимий: молоко на шляху розтечеться, йому потрібне русло. Російський фольклорний образ молочних рік (можливо, породжений саме Молочним Шляхом) тут є значно доречнішим, ніж образ шляху з молока.

Ріку побачило у формі Молочного Шляху багато народів Сходу. Араби іменували цей космічний об'єкт просто Нахр – Ріка. Ріка могла й конкретизуватись. В Індії це було Русло Гангу, в Греції – Ерідан (міфічна ріка). Уточнення в складі назви відзначали знаходження ріки на небі (аккад. Ріка неба, ассір. Ріка великої безодні, кит. Тяньхе «Небесна ріка»; схожі назви є в Японії і В'єтнамі), її звивистий характер (ассір. Зміїна ріка) і, звичайно, ж – її наповнення (аккад. Ріка палаючого пилу, Ріка пилу у чукчів і коряків, кит. Іньхе «Срібна ріка», в'єтнам. Sóng Ngán з тим же значенням). Ще одна китайська назва Молочного Шляху Сінхе, відома також в'єтнамцям (Tinh Há), означає Зоряна ріка. Її, очевидно, слід розуміти як Ріка серед зірок: уточнення назви вказує на її розташування на небі, а не на її субстанцію. До відкриття Галілея важко було припустити, що цю субстанцію дійсно складають зорі.

За даними М. Гладишової та В. А. Никонова[23], «річкові» назви Молочного Шляху є в Індонезії, на острові Тімор, у аборигенів Австралії, а також в Екваторіальній Африці і в деяких мовах американських індійців.

Однак найменування Молочний Шлях саме як шлях, дорога виявилось значно більш розповсюдженим, пануючи в Європі, Африці та Америці. Ті чи інші уточнення відбивали ознаки цього шляху, але ще в більшій мірі вони відбивали історичний досвід і реальні умови життя людей.

На величезній території Молочний Шлях іменується Солом'яним Шляхом. Остання назва простяглась, як відзначає В. А. Никонов, «у широтному напрямку, на заході досягаючи Атлантичного узбережжя Африки, на сході – майже до пустелі Гобі в Центральній Азії, на півночі – Дунаю і Кавказького хребта, на півдні – Ефіопії»[24]. А ось шведи називають Молочний Шлях Vintergatan – Зимовий шлях. Схожою назвою

користуються й алтайці: Кардын Уолы «Сніговий шлях». Оригінальний, але теж сніжний образ лежить в основі назви Лижний слід, поширеної від Уралу до Амуру (ханти й мансі, тунгуські мови).

Обидва типи назв дають Молочному Шляхові досить виразну характеристику: один шлях посипаний соломою, а другий – снігом. Але неможливо уявити, що назви ці помінялись місцями. Кочівники Ближнього Сходу (а Солом'яний Шлях іде від них) вели господарство, в якому солома була дуже істотним компонентом. Сніг же – характерна прикмета півночі.

У ряді інших назв «покриття» Молочного Шляху було витлумачене як пил (старо давній Аккад і держава інків у Перу; американські індійці), попіл (Попільний шлях в ескімосів, бушменів та індійців племені дакота), пісок (у німців), мука (в угорців, також у ряді індійських племен Північної Америки), біла глина (Південна Америка), навіть вівці (Кой Жолы у киргизів).

Тувинська назва Сылдыс Оруу «Зоряний шлях», подібно згаданій вище Зоряній ріці, початково означала «шлях серед зірок». Наявність звивин Молочного Шляху відзначена однією з індійських його назв Зміїна стежка, яка дуже нагадує наведену вище ассірійську назву Зміїна ріка.

В останньому випадку, можливо, відбулась контамінація двох назв. Така контамінація безперечно мала місце в історії найуживанішого нині найменування Молочний Шлях. Молочна назва цього космічного об'єкта була запозичена римлянами у греків. Пліній користувався іменем Circulus lacteus «Молочне коло» – буквальним перекладом грецького Κύκλος γαλακτικός. Але в римлян була й своя власна назва, заснована на ідеї шляху: Via caeli regia «Царський шлях неба».

Своя і запозичена у греків назва поєднались: вийшло алогічне Via lactis чи Via lactea – Молочний Шлях. Назва ця з часом набула авторитету астрономічного наукового терміна – адже латинська мова в середньовічній Європі стала мовою науки. Завдяки цьому дана назва, в перекладі на національні мови, поширилась у всьому світі: англ. Milky Way, нім. Milchstraße, франц. Voie lactée, іт. Via lattea, укр. Молочний Шлях та ін.

У рос. Млечный Путь відбилась церковнослов'янська традиція, наявна і в багатьох інших російських астрономічних термінах. Антіох Кантемір у 1730 р. ще не вважав потрібним підкорятись цій традиції і писав: «малые вихри Молочнои дороги»[25].

В Україні «молочна» назва з'явилась досить пізно і завжди функціонувала як науковий термін, не проникаючи в народне мовлення. Одним із перших її ужив у 1908 р. С. Рудницький у формі Молочна дорога[26], а Шляхом вона стала пізніше.

І хоч нині назва типу Молочний Шлях уживається на всій земній кулі, виникла вона в одній точці цієї кулі – в Стародавньому Римі. Однакові назви можуть виникати в різних країнах незалежно одна від одної. Але назви з однаковими логічними помилками – ні.

Небесний шлях, як це трапилось і з небесною рікою, міг конкретизуватись за допомогою різноманітних земних реалій. У назві відзначались не якісь риси, притаманні цьому шляхові, а його функції – дійсне чи уявлюване використання його людьми. В цих випадках небесний шлях одержував географічне чи історичне «заземлення». Так, у багатьох країнах Європи Молочний Шлях іменується Римською дорогою (пор.: іт. Strada di Roma, в Швейцарії Weg uf Rom тощо), оскільки «всі шляхи ведуть у Рим». Подібні локалізації Молочного Шляху переважно пов'язуються із святими місцями, зокрема засвідчено укр. Єрусалимська Дорога. В Туреччині вживається назва з іншим адресатом: Hacilaryolu «Шлях пілігримів» чи Haciyolu «Шлях пілігрима», тобто дорога в Мекку.

Рис. 27. Фотографія Молочного Шляху. Автор Стів Юрветсон, 2007 р.

Подібним способом нормани тлумачили Молочний Шлях як Стежку духів, що веде до Валгалли (Вальхалли) – палацу, де мешкали герої, які загинули в бою. В англосаксів назва Молочного Шляху Watlingastrete пов'язувалась, як інформує Р. Аллен, з міфічними велетнями ветлінгами, синами короля Ветла, але конкретно спиралась на однойменний шлях у Лондон, нібито споруджений цими ветлінгами. У Польщі Молочний Шлях часто називають Шляхом до Ченстохови (зрідка – Кракова, Варшави).

Взагалі, земна «спеціалізація» Молочного Шляху далеко не завжди одержувала міфічне забарвлення. Угорська назва Cigányok útja «Циганська дорога», відома також у Молдавії, просто пов'язує найдовший шлях з найбільшими любителями мандрів. Інакше витлумачується Молочний Шлях іншою його угорською назвою Hadi utja «Шлях війська». Тут збережено спогад про переселення угрів з берегів Волги на їх нинішню територію. У цьому переселенні, що супроводжувалось безперервними війнами, угри, за переказом, орієнтувались за Молочним Шляхом.

У цьому ряду орієнтаційних назв стоїть і найпопулярніше українське народне найменування Молочного Шляху – Чумацький Шлях, або Чумацька Дорога. Перша з наведених форм нині вживається значно частіше, ніж друга. Однак у XIX ст. більш поширеною була форма Чумацька Дорога: у словнику Б. Грінченка в одному випадку наводиться тільки ця форма[27], а в другому – вона на першому місці[28]. Тільки дану форму знає й згадуваний словник С. Рудницького.

Назва Чумацький Шлях виникла, очевидно, за часів, коли у XV – першій половині XIX ст. у Причорномор'я (і найчастіше в Крим) їздили за сіллю возами торгівці-чумаки. Тому назву Чумацький Шлях іноді тлумачать, подібно до Соломʼяного шляху, як таку, що характеризує субстанцію шляху: посипаний сіллю. Але народні перекази і розташування Молочного Шляху свідчать, що перед нами типова орієнтаційна назва. Чумаки їздили в Крим улітку та взимку (весною і восени дороги розмокали), скеровуючись на південний схід. І саме літніми та зимовими вечорами Молочний Шлях тягнеться з північного заходу на південний схід.

Такий же орієнтаційний сенс має молдавська назва Молочного Шляху Каля Робилор «Дорога невільників». Дорога, якою полонених і відірваних від рідних домівок невільників вели в Кримське ханство після жорстоких татарських набігів.

Весною, у квітні – травні, а також восени, у серпні і вересні, Молочний Шлях скерований вечорами з північного сходу

на південний захід. Ця обставина, за поясненням Д. О. Святського[29], також стала основою цілої групи назв Молочного Шляху. Мається на увазі одне з найпоширеніших його найменувань Пташиний шлях, вживане від Балтійського моря до Тянь-Шаня. Це головна назва небесної дороги в багатьох фінно-угорських та тюркських мовах.

Серед численних національних назв відомі узагальнена Пташиний шлях (фін. Linnurata, ест. Linnutee, мокш. Нармонь ки, башк. Кош Юлы, кирг. Куш Жолы) і конкретизовані Гусячий шлях (марійськ. Кайыккомбо корно, комі-зирян. Дзодзöг туй, чуваськ. Хуркайнак суле, башк. Каз Юлы, тат. Киек Каз Юлы), Журавлиний шлях (ерзян. Каргонь ки, мокш. Карконь ки). Назви Птичий путь, Гусиная дорога, Журавлиная дорога наявні і в російських народних говорах, є вони і в інших слов'янських мовах, пор. п. Droga ptasia, укр. Дорога у вирій. Ці назви теж орієнтаційні: перелітні птахи відлітають восени і повертаються навесні. І в цей час напрямок Молочного Шляху (ввечері) добре збігається з їх маршрутами. Характерно, що в Західній Європі, де птахи відлітають не на південний захід, а просто на південь, немає назви Пташиний шлях, чим теж доводиться саме «маршрутний» сенс цієї назви. Цей сенс важливий для людей сам по собі, і тому він не потребує витлумачення субстанції Молочного Шляху.

Назва Пташиний шлях поширилась у різних народів по-різному. Близькоспоріднені мови, безперечно, успадкували її від своїх спільних предків. Та обставина, що угорці знали цю назву до XVI ст., а тепер її не вживають, засвідчує, що це – спільноугрська спадщина, винесена угорцями з Волги. Назва ця могла також запозичуватись, переходити з мови в мову. Можливо, так з'явились деякі із слов'янських «пташиних» назв, перейшовши від фінно-угрів. Але в даному випадку більш імовірним є третій

Рис. 28. Робота Володимира Погорільця «Чумацький шлях» (2004 р.)

шлях появи назви – незалежне її виникнення у різних народів. Зв'язок Молочного Шляху з маршрутами перелітних птахів, звичайно, міг бути поміченим і закріпленим у назві різними народами. М. Гладишова наводить таке пояснення, записане від інформатора в Польщі: «Птахи тим шляхом прилітають і відлітають»

І не випадково територія назви Пташиний шлях в основному збігається з територією південно-західних пташиних маршрутів. Тому, зокрема, немає підстав вважати, що тюрки взяли цю назву в фінно-угрів чи навпаки. Схожі обставини привели до появи схожих назв. Тут картина явно відмінна від умов появи імені Молочний Шлях, яке тільки поширювалось, але не породжувалось незалежно.

Немає підстав пов'язувати назву Пташиний шлях з назвою Дорога душ (духів),

теж досить поширеним найменуванням Молочного Шляху[30]. Ця назва, одна з форм містичного осмислення Молочного Шляху, ні в якому разі не могла передувати назві Пташиний шлях. Популярність і географія останньої переконливо доводять, що вона породжена спостережливістю людей, а не їх уявою про загробне життя і про душі, які перетворились у птахів.

У цьому зв'язку доречно підкреслити, що з невизначеністю походження дослідникові доводиться зустрічатися при вивченні багатьох старих астронімів. Якщо дві мови мають тотожні за внутрішньою формою назви одного зоряного об'єкта, то тут далеко не завжди вдається визначити – йдеться про запозичення (з перекладом), генетичну спорідненість чи незалежні утворення з однаковим результатом[31]. Імовірність кожного з трьох шляхів часто буває, на жаль, однаковою. Ця обставина становить чи не найбільшу трудність у дослідженні астроназв.

По-іншому маршрутна функція Молочного Шляху представлена в російських назвах Батыева дорога, Мамаева дорога, також Басурманская дорога, в них знайшла відгук татаро-монгольська навала, але не напрямок її, а сила, масштабність і велич наступної перемоги над загарбниками.

Назви Молочного Шляху при всій їх численній багатоманітності ніколи не були випадковими. Для їх появи було потрібне зіткнення двох ознак – істотної земної реалії й істотної (в очах авторів) риси Молочного Шляху. Південно-східний напрямок Молочного Шляху помітний не гірше, ніж південно-західний. Але поїздки чумаків у Крим відбувались на значно менших територіях, ніж перельоти птахів у теплі краї. Тому назва Пташиний шлях виявилась значно поширенішою, ніж назва Чумацький Шлях.

Нова назва могла бути й наслідком поєднання двох раніше вживаних назв. Саме так з'явилось найменння Молочний Шлях.

І тут варто повернутись до контамінації ще одного типу – поєднання реалістичного та релігійно-містичного сприйняття Молочного Шляху. Виникнення і поширення християнства додало до існуючих назв Молочного Шляху певну кількість нових утворень, це, наприклад, застарілі назви рос. Моисеева дорога та Святая дорога, укр. Божа дорога (по ній пішки ходить бог і їздить у вогненній колісниці пророк Ілля), уг. Iezus ùtja «Ісусова дорога» та узагальнене Isten ùtja «Божа дорога», п. Droga Pana Jezusa, Droga Matki Boskiej, н. Jakobs Weg, франц. Le Chemin de st. Jaques «Дорога святого Якова», англ. Way of Saint James «Дорога святого Якова», нідерл. Hilde Strasse «Вулиця святої Гільди» тощо. Подібні назви відбили другу хвилю релігійного впливу на астроніми, і жодна з них не є давньою. М. Гладишова вдало показала, як християнські назви Молочного Шляху просто витіснили, заступили собою старі найменування цього космічного об'єкта.

«Дорожні» та «річкові» позначення Молочного Шляху – не єдино можливі його назви. Залежно від історичного досвіду і господарської діяльності народу тут могли використовуватись і інші реалії. Досить красномовні в цьому плані російська народна назва Коромысло й полінезійське позначення Молочного Шляху – Довга акула.

В. Даль серед російських назв Молочного Шляху зафіксував і найменування Улица. Р. Аллен повідомляє про кельтське Arianrod «Срібна вулиця». Існують і інші назви Молочного Шляху, що спираються на ідею вулиці.

Колекцію предметів, побачених людьми в Молочному Шляху[32], поповнюють пояс (рос. Пояс, лат. Caeli Cingulum «Небесний пояс»), стрічка (Довга стрічка в Сірії, просто Стрічка у греків), вірьовка (Золотий шнур у давньому Вавілоні, Небесний канат у якутів), шов (Небесним швом Молочний Шлях іме-

Рис. 29. Петер Рубенс, Народження Молочного Шляху, 1636-1637 р. (Музей Прадо, Мадрид, Іспанія). Творче опрацювання греко-римського міфу; зображено Геру (Юнону) (моделлю була дружина художника), дитя – це Геракл (Геркулес), позаду – Зевс (Юпітер).

нується в усіх монгольських мовах), щілина (тувинське Дээр тии «Небесна щілина»), стовп (білор. Великий стовп, ненецьке Нув'пуд «Опора неба»), хребет (Кістяк світу в індійців Каліфорнії), змія (у американських індійців; назва з таким сенсом фіксувалась і на Україні), промінь (сонячний у Польщі й молочний у Німеччині), хмара (острова Самоа) та ін.

Розгляд назв Молочного Шляху ми почали з гр. Молочне коло. У цій назві цікавий не тільки прикметник, а й іменник. Усі інші назви пояснювали тільки видиму частину Молочного Шляху, а ідея кола враховує й невидиму, вірно констатує той факт, що Молочний Шлях охоплює всю небесну сферу, а не лише її видиму частину.

Таким чином, ця назва – свідчення проникливості давніх греків, їх уміння спостерігати й узагальнювати. За своєю точністю Коло, можливо, найбільш вдала назва Молочного Шляху. Але вона, як уже згадувалось, у римлян не прищепилась. Назву Млечный Круг ужив Ф. Полікарпов у своєму «Лексиконе треязычном», що вийшов у 1703 р. у Москві. Історія проте розсудила так, що перемогла назва Молочний Шлях – яскраве, однак за змістом одне з найменш вдалих найменувань цього космічного об'єкта.

Говорячи про назви Молочного Шляху, ми зовсім не вживали лексеми Галактика. І це не випадково. Назву Галактика взято з грецького позначення Молочного Шляху (Молочне коло), і протягом віків астрономи користувались нею як синонімом до найменування Молочний Шлях. Але в 1784–1785 рр. англійський астроном В. Гершель провів складні підрахунки зір на різних ділянках неба і встановив, що Молочний Шлях – це лише видима проекція на небесній сфері величезної дископодібної зоряної системи, до якої входять і наше Сонце, і всі доступні людському оку зорі.

Ось ця зоряна система і стала іменуватись Галактикою. Нині назви Галактика та Молочний Шлях уживаються вже з різними значеннями, означаючи зоряну систему та її видиме з Землі відображення на нічному небі.

Дальша доля назви Галактика залежала від успіхів астрономії. Спочатку, з часів Канта, вчені здогадувались, а в першій чверті XX ст. встановили точно, що наша Галактика – далеко не єдина у Всесвіті зоряна система, що їх є багато – мільярди чи навіть безконечно велика кількість. Ці зоряні системи спочатку називали позагалактичними туманностями, а потім, щоб підкреслити їх однотипність з нашою зоряною системою, стали іменувати галактиками. Ідея такого найменування, ни ні загальновизнаного, належить американському астроному Х. Шеплі.

Природно, що позначаючи множину зоряних систем, слово це перестало бу ти власного назвою і перетворилось у назву загальну, чому воно й пишеться з малої літери. Для нашої ж зоряної системи назва Галактика залишається власного і має тому велику літеру.

ВЕЛИКА ВЕДМЕДИЦЯ

Серед численних назв найвідомішого найвідомішого сузір'я північного неба най-

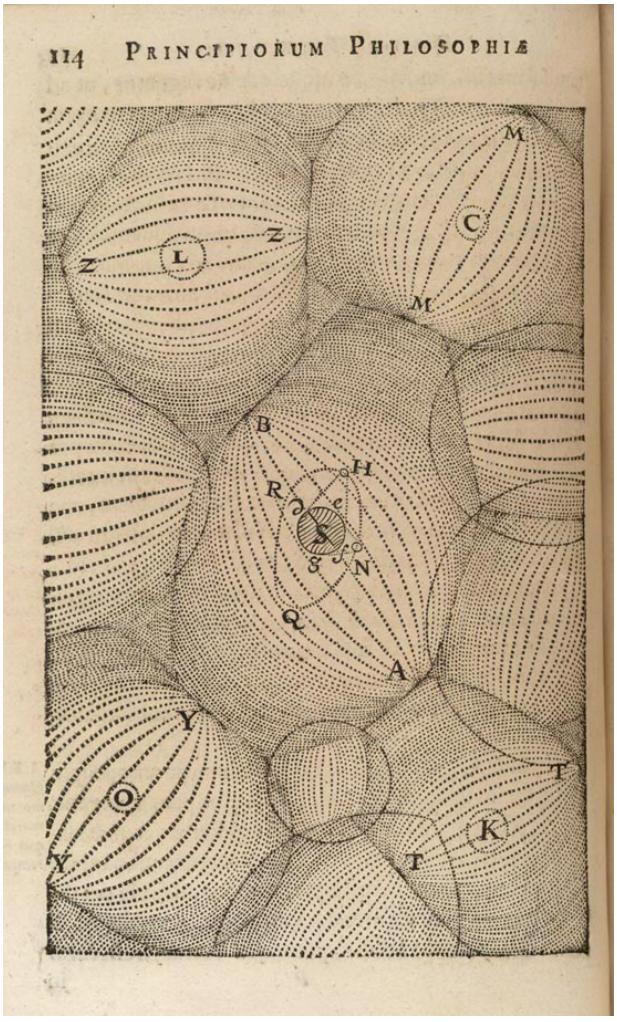

Рис. 30. Згідно з уявленнями Р.Декарта (1596-1650) Всесвіт завжди знаходиться в русі. Речовина утворює вихори, подібні до водяного виру, й власне вони відповідають за рух планет та зір. Ілюстрація з книги Декарта «Засади філософії», 1644 р.

давнішими, очевидно, є назви, так чи інакше пов'язані з ведмедем. У свій час такого висновку дійшов Д. Святський, прекрасний знавець народної астрономії: «Порівняння цього сузір'я з ведмедем було, мабуть, споконвічним»[33]. Ця думка підтверджується й тими матеріалами, що не були відомі Д. Святському, зокрема яскравим зібранням Р. Х. Аллена[34]. Важливим доказом стародавності такої назви є її надзвичайна поширеність серед мов різних народів. Крім індоєвропейців,

ім'я ведмедя надали цілому сузір'ю волзькі угро-фінни (ерзя Нешке – пазим – овто «Ведмідь бога Нешке»), монголи (пор. татар. Ітиган, Джетиган, Єдихань «Велика Ведмедиця» з монг. утиган «ведмідь»), палеоазіати (нимилан. Єлус – Киінг, при каінга «ведмідь»), кети (Форредя, буквально «Ведмідь») тощо. Особливо важливою є назва цього сузір'я у мовах північноамериканських індійців (Okuari, Paukunawa «Ведмідь»). Ця назва, зафіксована ще в 1691 р.[35], не могла бути засвоєна від європейців. Отже, вона або була утворена індійцями самостійно, або ж занесена з Азії через Чукотку й Аляску ще за часів заселення Америки.

Щоправда, в деяких мовах наше сузір'я почали йменувати «Ведмедем» лише під впливом європейського стандарту, піднесеного до рангу наукового, астрономічного терміна, пор.: гр.. Αρκτος Μεγάλη, лат. Ursa Major. Цілком впевнено можна це твердити, наприклад, про естонські назви сузір'я – Суур Кару «Великий Ведмідь», Роомсі Кару «Шведський Ведмідь». Найдавніша назва цього сузір'я у прибалтійських фіннів – Отава (з фонетичними і морфологічними варіаціями)[36], що означає «огорожа» або «риболовецька споруда» (остання теж має вигляд огорожі в річці). Так само кит. Дасьюнсін (буквально «Сузір'я Великого Ведмедя»), безперечно, запозичене від європейців. Пор. щодо цього зауваження Йована Драгашевича про сербсько-хорватську назву сузір'я Велики Медвед: «Освічені люди за німецьким зразком узяли Медвед (Мали та Велики), а в народі всюди кажуть Кола (Мала і Велика)»[37].

Певні ознаки вторинності виявляють укр. Велика Ведмедиця і рос. Большая Медведица. У народному мовленні це найменування поширене значно менше, ніж інші назви даного сузір'я. «Ведмежа» назва сузір'я фіксується вперше в рукописі 1263 р., що є перекладом з грецької мови, – у «Шестодневі» Йоана Екзарха: «кроугъ. єго же и зовуть аркътикъ. о(т) оутвръж(д)еныхъ звѣздъ на немъ медвѣдъныхъ»[38]. Варіацію на цю тему містить один рукописний астрологічний збірник XVII ст. У поясненні Ведмедицю тут заступлено Лосем, хоч внаслідок цього пояснення й стало беззмістовним: «Четвертый кругъ имянуется кру(г) Артикусъ, понеже по(д) лосем самымъ проходитъ»[39]. У здійсненому Єпіфанієм Славинецьким перекладі «Шестоднева» Василя Великого з «еллиногрическаго языка на славянороссійскій» назва сузір'я взагалі залишена в грецькій мові: «къ самому Аркту w҃ходѧще с҃лнце» і лише на полях видання 1665 р. до цього тексту додано: «медвѣдицѣ»[40]. Пор. визнання «ведмежої» назви сузір'я чужою, хоч і з перадресуванням її латинській мові, у примітках

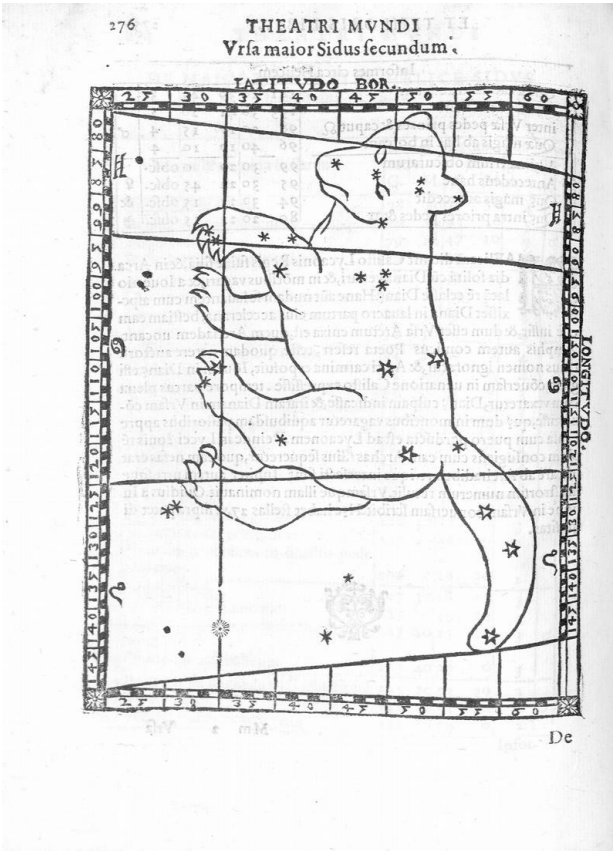

Рис. 31. Сузір'я Велика Ведмедиця в книзі Джованни Паоло Галлуччи «Theatrum mundi et temporis», 1588 р.

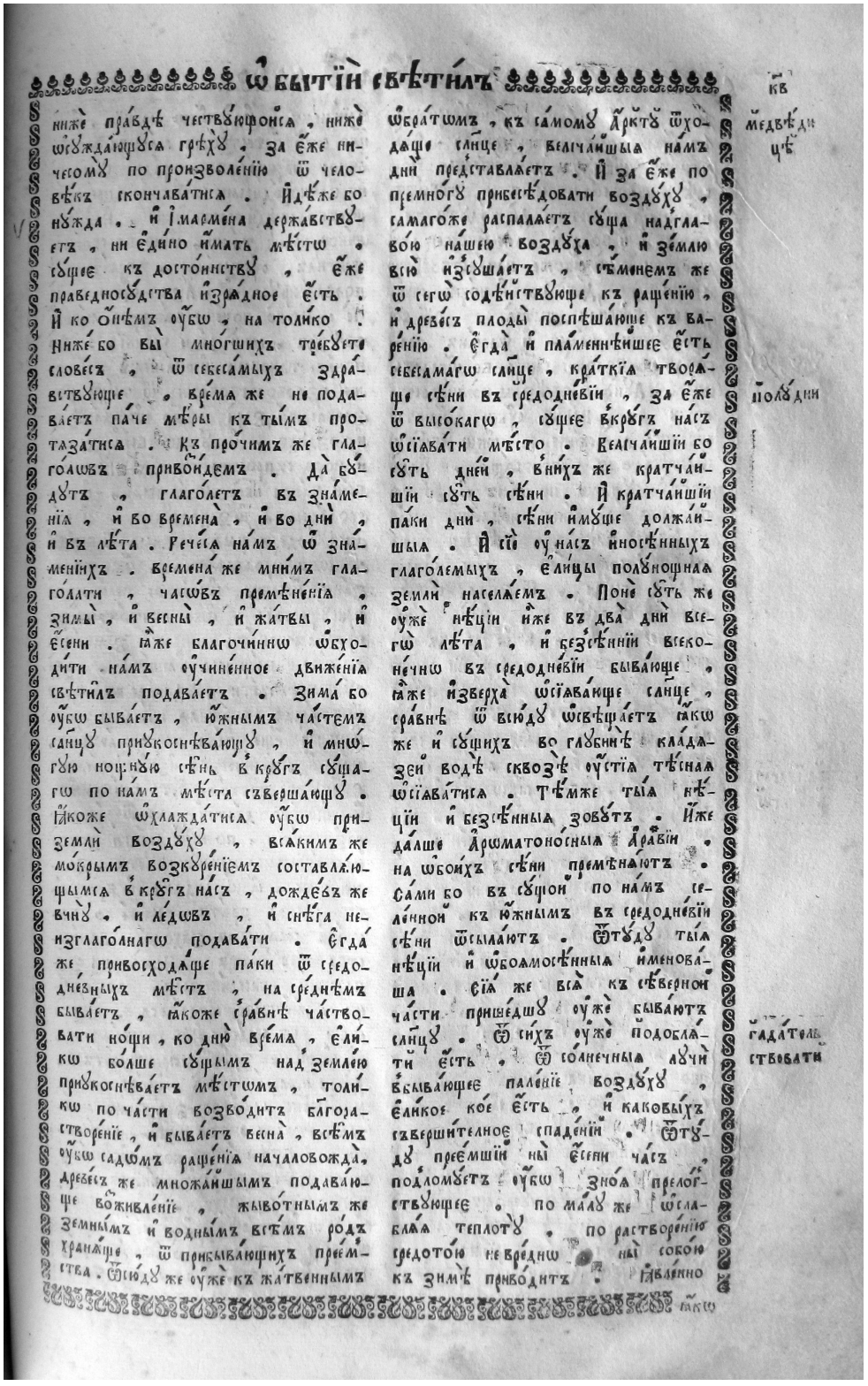

Рис. 32. Аркуш з розділу «Бєсѣда ѕ҃ ѡ бытїи свѣтилъ» перекладу Єпіфанія Славинецького «Шестоднева» (Чудов, 1665 р.). Збірка Наукової бібліотеки Одеського університету.

А. Кантеміра до його перекладу Фонтенеля: «То, что латїны Медведицею зовут, мы называем Возом или Лосем»[41].

Перші лексикографічні фіксації аналізованої назви в Україні містять водночас і найменування Віз, що подається як більш зрозуміле чи більш поширене. Так, у П. Беринди читаємо: «арктосъ – звѣ(з)да що ме(д) веде(м) зову(т), або во(з) нб(с)ны(и). краина по(л)по(ч)наа»[42], у П. Білецького-Носенка, у словниковій статті «Визъ»: «Возо́къ созвездие Медведица, Арктосъ»[43]. Перша в Росії зоряна карта, складена 1699 р. І. Копієвським, взагалі обмежується тільки назвою Віз, хоч саме сузір'я позначає, звичайно, традиційним малюнком ведмедя, зберігаючи й відповідне латинське звучання «УРСА МАЇОР. Сирѣчь воз Бо́лшыи. Четыры звѣзды совокупно. С треми над хвостом ест воз».[44]

Однак той факт, що в деяких мовах зв'язок сузір'я з ведмедем є вторинним, не слід ні узагальнювати, ні переоцінювати. Наприклад, арабську назву даного сузір'я прийнято вважати калькою з грецької. Так, Б. Розенфельд зауважує з приводу зоряного каталога Біруні, укладеного в XI ст.: «Велика Ведмедиця – у ал-Біруні ад-дубб ал-акбар – «великий ведмідь», переклад птолемеївського а́рктos μεγάλη»[45]. Щодо цієї саме назви – у арабів звичайно al Dubb al Akbar (звідси й запозичене тур. Dübbuekber) – дане твердження можна визнати слушним. Але в арабів є ще астронім Dubb чи Dubhe – назва зорі, що вважалася в минулому найяскравішою в сузір'ї Великої Ведмедиці. Ця зоря, а Великої Ведмедиці, в астрономії ще й тепер має назву Дубге чи Дубхе. Даний астронім, безперечно, запозичено від араб. dubb «ведмідь». Цей же семітський корінь представлений у фінікійській назві Великої Ведмедиці Dub, а також у давньоєврейській назві Dôbh. Тут варто згадати теж сузір'я Kakkabu Dabi (Dabu) «Вавілонський Ведмідь» у Халдеї, а також арабські «мусульманські»

Рис. 33. Велика Ведмедиця в рукописі Ал-Суфі «Неру-хомі зорі» з арабськими назвами зір, 1010 рік. Збірка Бодліанської бібліотеки, Оксфорд.

назви Великої Ведмедиці Dubbe, Dubhe, Dubon[46]. Наведені матеріали вважаємо доказом того, що в семітських мовах у давнину була своя власна «ведмежа» назва сузір'я, незалежна від грецької назви.

Назва типу «Ведмідь», можливо, і в інших випадках не поширилась пізніше, а лише відновилась, повернулась на старий ареал. Ця назва повинна бути визнана найдавнішою з огляду не лише на своє поширення, а й на свою семантику.

Серед різноманітних назв, що ними наділили сузір'я Великої Ведмедиці різні народи, найдавнішим могло бути якраз зіставлення з ведмедем. Адже назви типу «Воли» (схв. Волови, лат. septem triones «Сім волів»), «Кінь», «Собака» виникли не раніше,

ніж були приручені людиною відповідні тварини. Аналогічне часове обмеження накладається й на ті численні назви сузір'я, що пов'язані з якимись приладами чи знаряддями, вживаними людиною, наприклад, «Віз» (укр. Великий Віз, рос. Колымага, герм. Wagen), «Колеса» (д.-рус. Кола, естон. Раттад), а також «Човен», «Плуг», «Мари», «Сокира», «Ківш», «Каструля» та ін. Спочатку треба було винайти відповідну річ, а вже потім її назва була перенесена на небо.

Не можуть бути аж надто давніми й назви такого типу, як «Сім мудреців» (Saptar Shayar в Індії) або «Сім злодіїв» (Жеты Каракшы у тюрків), бо вони вже відбивають значну суспільну диференціацію пізніших часів. Не були найдавнішими й назви абстрактного плану, скажімо кит. Т'яньлі «Небесний Розум», оскільки виникненню назв такого типу, безперечно, передував значний розвиток абстрактного мислення. Навіть популярна у ряду народів назва «Сім зірок» могла виникнути не раніше, ніж людина навчилась рахувати – принаймні до семи.

Натомість назва «Ведмідь» позбавлена жодного з перелічених вище обмежень. Первісній людині не треба було ні відкривати, ні приручати ведмедів. Ведмеді самі «відкрили» людей – і від свого виникнення людство добре їх знало. Щодо давності як назви сузір'я з ведмедями могли б конкурувати інші дикі тварини. Це рос. Лось, а також Вепр у Сірії, Сім антилоп в Індії і, здається, Гіпопотам у Стародавньому Єгипті. Але й тут пальму першості здобувають ведмеді, оскільки всі інші тваринні назви сузір'я досить локальні, а ареали поширення відповідних тварин – порівняно обмежені.

Існує ще одна дуже стара назва сузір'я Великої Ведмедиці, представлена двома незалежними утвореннями – кит. Куей «Ноги» та д.-єгип. «Стегно» чи «Гомілка». У даному випадку в природі цих речей немає нічого, що могло б засвідчити пізніше виникнення таких назв. Найменування «Ведмідь» і «Ноги» з огляду на їх семантику Р. Аллен визнає одночасними. Ми не робимо цього у зв'язку з фактами, що викладаються далі.

Міркування, висловлені з приводу відносної давності різних назв сузір'я Великої Ведмедиці, є справедливими тільки для дуже давніх часів, тобто тих, коли людина не знала ще воза і колеса, не приручала тварин, не вміла рахувати до семи... Але чи існувала, чи могла існувати взагалі в той час якась назва сузір'я?

Можна думати, що існувала. Велика Ведмедиця – найяскравіше сузір'я північного неба. Внаслідок прецесії земної осі Велика Ведмедиця тривалий час перебувала ближче до полюсу світу, ніж тепер. І в цей час, що періодично повторюється через кожні 26 тисяч років, вона стає особливо помітною, є найліпшим орієнтиром. Наскельні зображення сузір'я Великої Ведмедиці відомі з епохи пізнього палеоліту, при цьому принаймні одне з них, знайдене в Росії в районі Бологівського озера (Тверська обл.), передає старовинний, не тотожний сучасному вигляд цього сузір'я[47]. Спеціальну назву для сузір'я Великої Ведмедиці мають усі мови, територія поширення яких знаходиться в північній півкулі Землі.

Все це свідчить про дуже давнє знайомство людей з цим сузір'ям, знайомство, що, безперечно, сягає доісторичних часів. Якщо за цих умов найстарішим іменем сузір'я визнається його зіставлення з ведмедем, то тим самим поява даного імені відноситься до найдавніших етапів існування людини, до часів, співвідносних із часом появи самої мови.

Одностайно визнаючи давність зв'язку сузір'я з ведмедем, дослідники так само одностайно й однозначно визнають незрозумілість цього факту. Справа в тому, що це сузір'я на ведмедя абсолютно не схо-

же. Так, на думку Фламмаріона, «найменше схожості можна знайти тут з ведмедицею, – хоч ця старовинна назва і найпоширеніша»[48]. Йому вторить відомий вітчизняний астроном Ф. Зігель: «Щоб побачити в цьому розсипу зірок фігуру Великої Ведмедиці з довгим вигнутим хвостом (який, до речі, не зустрічається в земних ведмедів), треба мати багату уяву»[49].

Щоправда, Г. Рей, який зумів вдало пов'язати конфігурацію багатьох сузір'їв з їх назвами, знайшов у Великій Ведмедиці досить виразну, хоч і надто «модерну» фігуру ведмедя (при цьому голову ведмедя Г. Рей розташував там, де за традицією вміщувався хвіст)[50]. Однак ні ця дотепна конструкція Г. Рея, ні ті хвостаті тварини, що їх малювали астрономи на зоряних картах з давніх давен аж до XIX ст., не мають ніякого відношення до виникнення назви Великої Ведмедиці. Адже всі ці побудови орієнтовані на велике сузір'я, в якому сім зірок самого ковша є тільки частиною і навіть не найбільшою.

Але ж таке розуміння обсягу Великої Ведмедиці – безперечно вторинне, воно було запроваджене в V ст. до н. е. Фалесом.[51] До цієї астрономічної реформи назва Ведмедиця стосувалася тільки семи зір – тільки Великого Ковша. А народне розуміння цього сузір'я обмежувало його лише сімома зорями й пізніше. Як правило, саме таке розуміння Великої Ведмедиці (Великого Воза) зустрічаємо в народі й тепер.

Можна думати, що саме у зв'язку з реформою Фалеса, яка значно збільшила обсяг сузір'я, воно й одержало стале означення «Велика». Адже є відомості, що саме Фалес запровадив назву «Мала Ведмедиця» для сузір'я, яке йменувалося раніше «Собачий Хвіст»[52]. У всякому разі означення в назві Велика Ведмедиця значно молодше від означуваного. Воно з'явилось для розрізнення цієї назви й астроніма Мала Ведмедиця – найменування сузір'я із схожою конфігурацією зір. Останнє сузір'я і стало теж Ведмедицею завдяки схожості з сузір'ям Великої Ведмедиці – назва ця перейшла з одного сузір'я на інше, з Великої Ведмедиці на Малу.

Зв'язок назв Великої і Малої Ведмедиць характерний для всіх народів. При цьому обидва сузір'я, як правило, йменуються однією назвою з певним уточненням. Останні не обов'язково зводяться до опозиції «Велика» – «Мала». Так, в естонській народній астрономії поряд із розрізненням Великої та Малої Ведмедиць як Суур Ванкер «Великий Віз» і Вяйке Ванкер «Малий Віз» існує й таке розрізнення: Рікка Мехе Раттад «Колеса багача» – Ваеса Мехе Раттад «Колеса бідняка»[53].

Таким чином, шукаючи пояснення назви Велика Ведмедиця, на означення «Велика» у цій назві можна не зважати, але треба обов'язково зважати на те, що в давнину цим іменем позначали тільки сім зір Великого Ковша. Чому ж для них було обрано саме таке ім'я?

Декому здається, що відповідь на це питання дає античний міф про Каллісто. Це міф про коханку Зевса, яку ревнива Гера перетворила на ведмедицю, а Зевс, щоб її врятувати, взяв на небо, утворивши з неї сузір'я. Цей міф визначив поетичне сприйняття Великої Ведмедиці протягом останніх трьох тисячоліть. Проте міфологічна інтерпретація астронімії, будучи взагалі здебільшого вторинною[54], не виправдовується і цього разу. Виведенню назви сузір'я Великої Ведмедиці з міфа про Каллісто суперечить хронологія, оскільки назва сузір'я, як ми бачили, є стародавньою, значно давнішою від міфа.

Більше того, оскільки Каллісто була аркадською німфою і народила від Зевса сина Аркада (з імені якого міфологія і виводила назву краю Аркадія), то саме тому – через співзвучність слів Аркад, гр. ’’Αρκας та

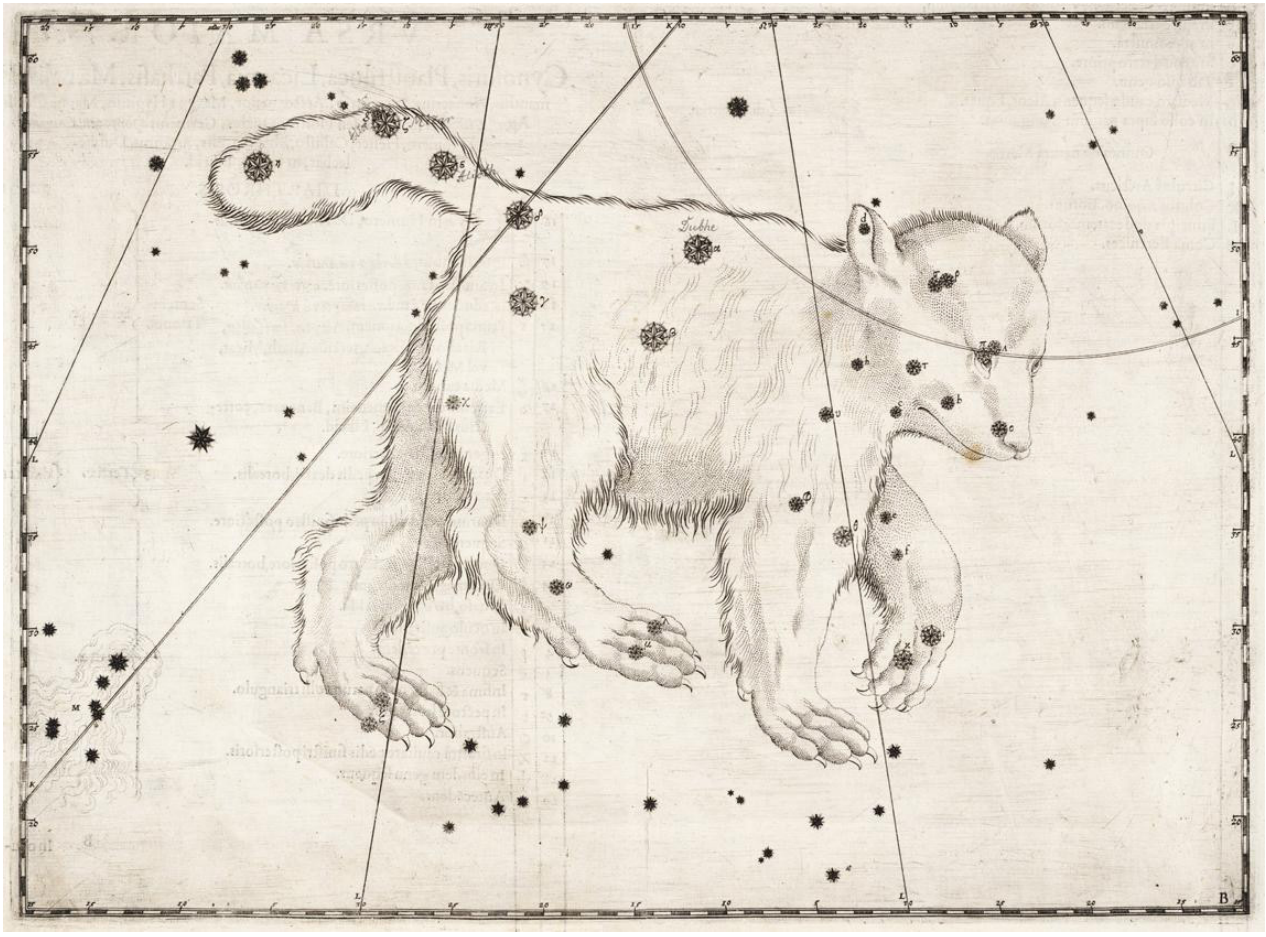

Рис. 34. Сузір'я Великої Ведмедиці в атласі Й.Байєра «Уранометрія» 1603 року.

ἄρκτος «ведмідь» – вона стала ведмедицею, а не іншою твариною і потім була перетворена на сузір'я Великої Ведмедиці, а не на якесь інше. Це типова вторинна фонетична асоціація, у якій саме міф виявляється залежним (частково) від астроніма, а не навпаки.

Про те, що образ ведмедя не міг потрапити в сузір'я з міфології, говорить і така паралель. Серед пережитків найдавніших тотемістичних вірувань у корейців чи не найбільше місце займає культ ведмедя, точніше, жінки-ведмедиці і сузір'я Великої Ведмедиці[55]. Відома й певна взаємодія даних двох культів, однак це ніяк не вплинуло на назву сузір'я, яке корейці називають Пукту чхільсон – «Сім зірок»[56].

Так само неприйнятним видається й наведене Р. Алленом пояснення Уітні, за яким санскритська назва сузір'я Riksha (тобто ṛkṣaḥ) спочатку означала «Зоря» чи «Яскрава», а вже потім «Людьми, незнайомими з цим звіром», була сплутана з омонімічною назвою ведмедя[57]. Проте ні пов'язувати появу цієї найпоширенішої назви сузір'я лише з одним місцем і однією мовою, ні тим більше виводити цю дуже давню і дуже стійку назву з помилкового ототожнення не можна.

В основі асоціації сузір'я з ведмедем лежало, безперечно, щось більше і важливіше, ніж співзвучність. Пояснення цієї асоціації слід шукати в реальній дійсності, а не в мові – у світі речей, а не в світі слів. Ми

схильні вбачати таке пояснення не в якихось містичних «первісних асоціаціях», «давно зниклих ідеях»[58], а в конфігурації зір – тобто в тому чинникові, від якого залежить більшість назв сузір'їв.

У зв'язку з цим виникає потреба в астрономічному коментарі. Зорі Великої Ведмедиці, як і всі інші, рухаються в просторі. Відносно Землі цей рух полягає в тому, що п'ять зір (β, γ, δ, ε, ζ), складаючи зоряний потік, летять в одному напрямку, а дві зорі (α та η) – в протилежному, їм назустріч. Завдяки цьому видима конфігурація Великої Ведмедиці потроху змінюється. Всі ці зміни легко відновити, оскільки і напрямок і швидкість пересування зір у сузір'ї встановлені.

Є всі підстави твердити, що 90–100 тисяч років тому[59] розташування зір Великої Ведмедиці дуже виразно нагадувало фігуру чотириногої тварини. Фігуру цю утворювали, власне, шість зір: лінія ε (Аліот) – γ (Фекда) уявлялася спиною, ζ (Міцар) – головою, α (Дубге) і β (Мерак) – передньою і задньою ногами, уявні лінії від яких сходились на зорі δ (Мегрец) – животі. А зоря η (Бенетнаш) знаходилась дуже далеко від цієї конфігурації і тому до складу уявного малюнка – профільної фігури ведмедя – не входила.

Таким чином, з одного боку, можна констатувати, що найменування сузір'я Великої Ведмедиці саме «ведмедем» є дуже давнім. З другого боку, виявляється, що дуже давно сузір'я це дійсно було схоже на ведмедя. Поєднання цих фактів і може пояснити, як виникла назва розглядуваного сузір'я.

Слід підкреслити, що йдеться зовсім не про те, ніби форма сузір'я примусила людей надати йому назву Ведмедиця. Мабуть, конфігурація сузір'я, що існувала 100 тисяч років тому, могла б одержати й інше словесне вираження. Адже відомо, як багато найрізноманітніших асоціацій відбили назви однакових сузір'їв у різних мовах. Те, що з ряду можливих для цього сузір'я назв було обрано саме назву Ведмедиця, зумовлене суспільним досвідом первісної людини, в житті якої печерний ведмідь відігравав велику роль.

Причина виникнення назви Велика Ведмедиця, запропонована нами, водночас встановлює і дату її появи, принаймні найпізнішу межу цієї дати. Близько 80 тисяч років тому сузір'я Великої Ведмедиці вже не було схожим на ведмедя – отже, назва його виникла до цього часу. Натомість раніше, ніж 100 тисяч років тому, сузір'я було схоже на ведмедя ще більшою мірою.

Астрономічний факт, як бачимо, не тільки дозволяє датувати появу назви сузір'я, а й констатувати тим самим існування в той час у мові слова «ведмідь». Йдеться, зрозуміло, про план змісту, а не про план вираження (досить згадати, що звукове вираження поняття «ведмідь» з табуїстичних причин багато разів у мові змінювалось). Це, можливо, найдавніше із слів, що їх вдається науці датувати.

Між іншим, з факту цього датування можна зробити чимало далекосяжних висновків. Серед них, мабуть, найважливішим є той, що 80 – 100 тисяч років тому існувала вже мова. Істотність цього висновку посилюється ще й тим, що його одержано досить незвичним шляхом, незалежним від даних археології, антропології та існуючих теорій походження людської мови.

Свого часу К. Фламмаріон зауважив, що Велика Ведмедиця через 50 тисяч років нагадуватиме шезлонг, у той час як 50 тисяч років тому вона нагадувала хрест[60]. Очевидно, К. Фламмаріон не врахував більш раннього вигляду сузір'я, де виразно видно ведмедя.

Назва Велика Ведмедиця містить у собі ще одну цікаву деталь. Чому Ведмедиця, а не Ведмідь, чому йдеться про самицю?

У деяких мовах ця назва, щоправда, має чоловічий рід, однак таких випадків порівняно небагато і до того ж більшість із них є виразно вторинними. Загалом жіночий рід – Ведмедиця у назві сузір'я виразно перемагає чоловічий – Ведмідь. Існує думка, що причиною цього явища є згадуваний вище міф про Каллісто: оскільки міф цей був прив'язаний до сузір'я, назва останнього набула жіночого роду.

Можливо, це пояснення є правильним. Але не можна повністю виключити й такого припущення, що вказівка саме на ведмедицю з'явилась у назві сузір'я не в процесі пізнішого розвитку, а одночасно з виникненням цієї назви. Справа в тому, що конфігурацію ведмедя утворювало, як зазначалось вище, шість зір сузір'я. Сьома ж зоря (Бенетнаш) знаходилась трохи віддалік, і голова ведмедя була спрямована саме до неї. Все разом нагадує ведмедицю, що позирає на своє ведмежа (див. Рис. 35). Наявність такого «ведмежати» і була тією реальною ознакою, що характеризувала сузір'я саме як ведмедицю, а не як ведмедя (безвідносно до його статі).

Майже всі інші назви Великої Ведмедиці (що згадувались вище) теж грунтуються на схожості, але вже на схожості із сучасною конфігурацією сузір'я. Це стосується, зокрема, і назви «Ноги», вживаної в Китаї (з семантичною варіацією) і в Стародавньому Єгипті. Йдеться, власне, про «ноги, що йдуть», тобто про зоряний квадрат Великої Ведмедиці.

На схожості, на метафорі побудована й друга за поширеністю в світі після Ведмедиці назва даного сузір'я – Віз. Пор. зауваження Д. Святського: «Взагалі треба зауважити, що порівняння В. Ведмедиці з возом чи колісницею зустрічається майже в усіх народів… Безперечно, сама фігура, утворювана зорями цього сузір'я, давала привід до такого ототожнення»[61]. Нова форма сузір'я була

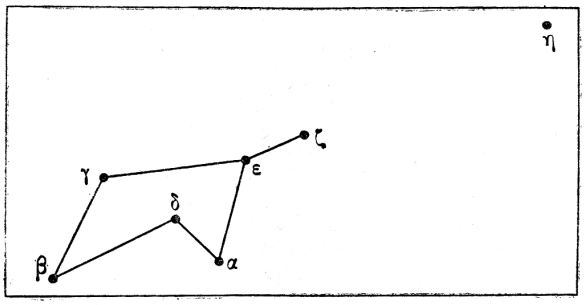

Рис. 35. Вигляд сузір'я Великої Ведмедиці 90-100 тис. років тому.

ототожнена з новою реалією, і ця остання, – починаючи від гомерівського ''Ἅμαξα, – урочисто виїхала в небо.

В Україні назва цього семантичного ключа – найпоширеніше найменування Великої Ведмедиці. Вона представлена в джерелах і усному вжитку варіантами Великий Віз, Небесний Віз, Чумацький Віз. А найчастіше ця назва вживається без усяких означень, як Віз[62]. Саме таке вживання цієї назви увічнене І. Котляревським в «Енеїді»: «Уже Волосожар піднявсь, Віз на небі вниз повертавсь».

Називання сузір'я «Возом», на відміну від назви «Ведмедиця», можливо, було спочатку локальним, а лише згодом поширилось у світі. Це найменування представлене переважно в індоєвропейських мовах, що дозволяє бачити тут вияв спільної індоєвропейської семантичної спадщини. Найменування Великої Ведмедиці «Возом» у деяких неіндоєвропейських мовах може бути пояснене як запозичення. Зокрема, це стосується таких, здавалось би, далеких від індоєвропейського «Воза», назв сузір'я, як кит. Тіче «Імператорська колісниця» та д.-єгип. «Колісниця Озіріса»[63]. Поширення даної назви шляхом запозичення (калькування) чи повторного запозичення можливе і в межах індоєвропейських мов. Пор. характерне зауваження в російській рукописній статті початку XVII ст. «З астрономії»: «лось,

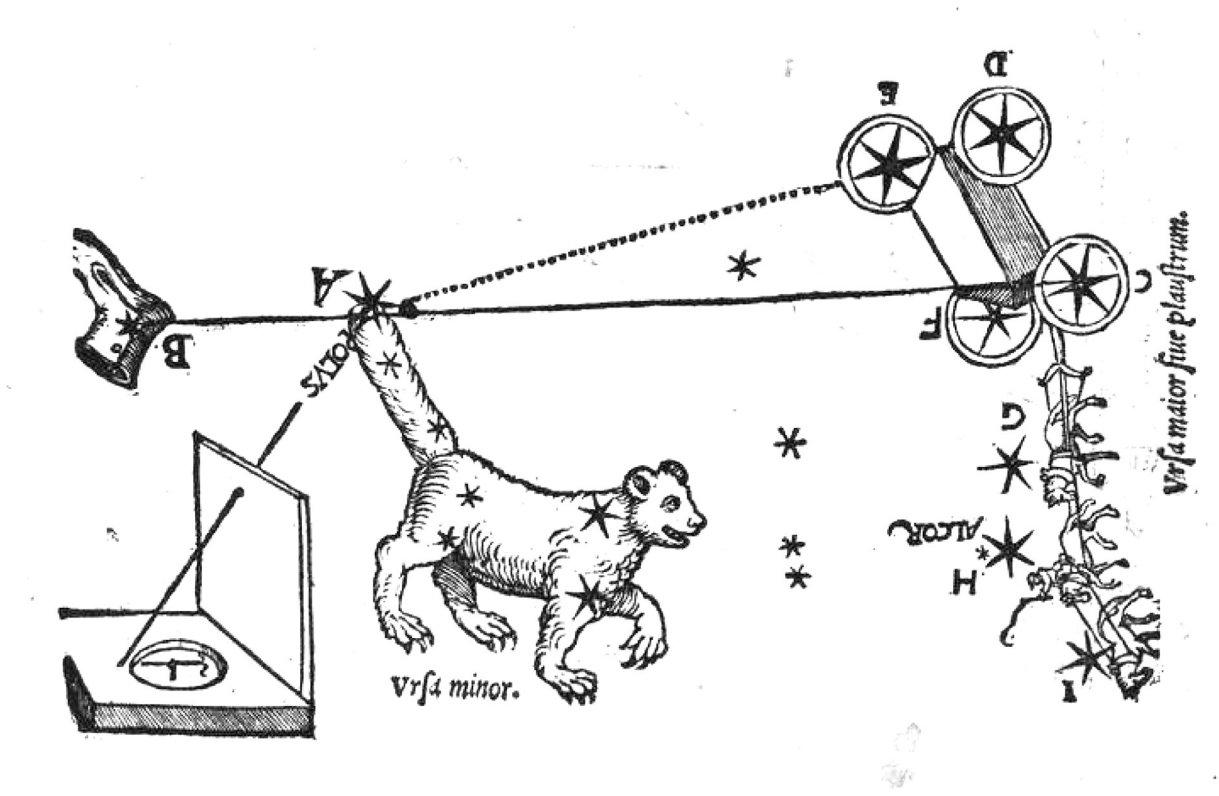

Рис. 36. Зображення сузір'я Малої Ведмедиці, а також Великої Ведмедиці як воза у книзі Петра Апіана «Гороскоп», 1533 р. Збірка Віртуальної бібліотеки бібліографічної спадщини, Іспанія.

по-нѣмецки телѣга»[64].

Причини і характер співіснування назв «Ведмедиця» та «Віз» можна пояснити так: 1) ведмедів рівною мірою знали всі племена, а віз знали лише ті, хто його винайшов, хто ним користувався. Протягом певного періоду історії віз у житті індоєвропейців займав більше місце, ніж у житті інших народів; 2) ступінь схожості сузір'я до во за менший, ніж колись був ступінь його схожості до ведмедиці. Не випадково існує дві інтерпретації цієї схожості: а) вид знизу – квадрат сузір'я являє собою чотири колеса, а хвостові зорі – троє коней («Віз – четверо коліс та троє коней упростяж»); б) вид збоку – лінія δ–α вважається власне возом, γ і β – колесами, η, ζ та ε – дишлом і кіньми в упряжці. Менша схожість – це менший ступінь імовірності появи назви. Тому й припускаємо, що вона з'явилась тільки один раз. А значне пізніше поширення цієї назви залежало вже не від її влучності, а від тієї ролі, яку відігравав віз у житті того чи іншого народу.

Оскільки конфігурація кожного сузір'я, його форма завжди давали широкі інтерпретаційні можливості і в своїх інтерпретаціях наші предки виходили з принципу не максимальної схожості, а максимальної істотності, вони переносили на сузір'я назви найважливіших реалій свого життя. Зрозуміло, що цей процес називання, в якому можна вбачати певні закономірності, відрізняється від примхливої довільності, яку дозволяли собі в найменуваннях нових сузір'їв астрономи XVII–XVIII ст.

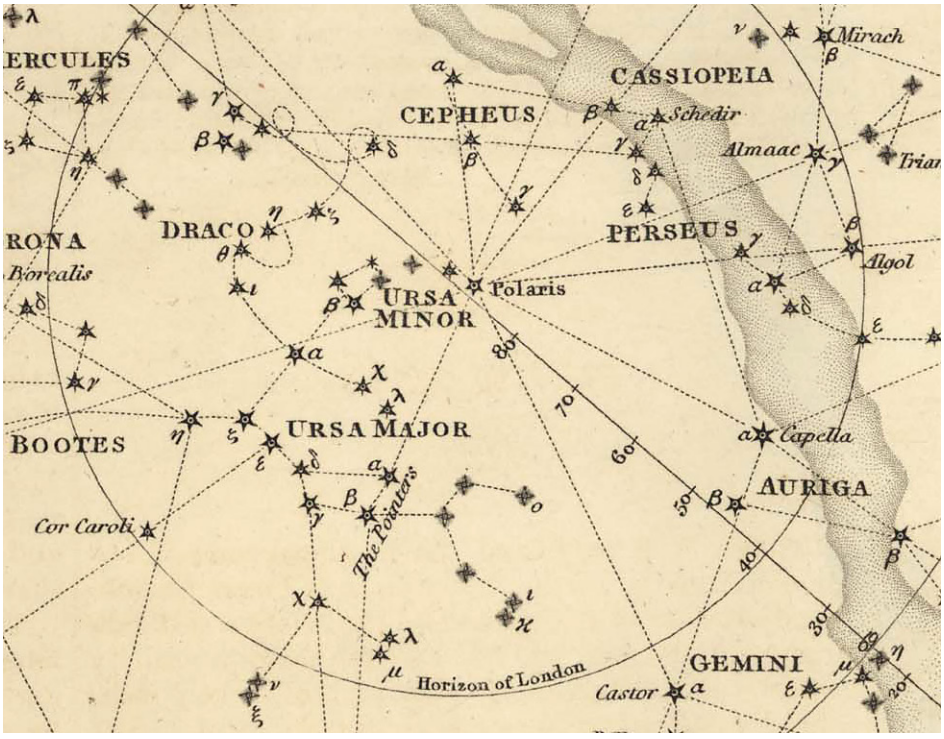

Рис. 37. Фрагмент карти з атласу Олександра Джеймісона (Alexander Jamieson), 1822 р.

ВОЛОСОЖАР, СТОЖАРИ, КВОЧКА…

Плеяди не належать до найяскравіших об'єктів зоряного неба. Хоч у мовознавчих та інших неастрономічних працях вони стійко іменуються сузір'ям, насправді це лише невеличке зоряне скупчення в складі сузір'я Телець. Однак ця не дуже примітна купка зірочок стала однією з визначальних у народній астрономії. Річ у тім, що знання Плеяд та ще кількох зоряних об'єктів (зокрема положень Великої Ведмедиці, яка для мешканців Північної півкулі ніколи не ховається за горизонтом) надавало можливість досвідченій людині – не гірш, ніж сонце вдень – визначити нічний час, а також зорієнтуватись у просторі. Ще в XIX столітті було багато таких знавців небесного годинника, та й тепер вони не перевелись.

Стає зрозумілим давній народний інтерес до Плеяд. Це зоряне скупчення знали всі – і всі його якось іменували, часто по-різному. В Україні знаходимо надійну документацію п'яти різних найменувань Плеяд, що становлять дорогоцінні свідчення розвитку старожитних астрономічних знань і народного світосприйняття. Аналіз цих найменувань здавна привертає увагу дослідників. Але такий аналіз – надзвичайно складна справа, і тому тут наразі більше здогадок, ніж усталених істин і значно більше сумнівного, аніж певного. Адже людина мусила орієнтуватись у нічному небі з давніх-давен. І назви Плеяд, таким чином, існують не одне-два століття. І навіть не одне-два тисячоліття. Це – дуже давні найменування, одні з найдавніших власних назв, для зміни форми і змісту яких було багато часу.

Елементи непевності є в самому переліку народних назв Плеяд, уживаних в українській мові. Втім це не стосується п'яти найменувань, розглядові яких в основному й присвячено дану розвідку.

1. Волосожа́р. Назва документується словником П. Білецького-Носенка (Волосожа́ръ... Такъ називають созвѣздіе Плеяды), а також «Енеїдою» І. Котляревського. В

останньому випадку, до речі, дуже виразно помітна часовимірювальна функція Плеяд:

Уже Волосожар піднявся,
Віз на небі вниз повертавсь...

З пізніших лексикографічних джерел назва міститься в словнику Б. Грінченка, в «Українсько-російському словнику» за редакцією І. Кириченка (тут – з позначенням «фольк.», «поэз.») та ряді інших праць. В одинадцятитомному академічному «Словнику української мови» слово відсутнє, однак це не якась позиція упорядників, а просто недогляд, оскільки в ілюстрації до іншого слова назву Волосожар тут ужито (т. IV, с. 138).

За межами української мови назва Волосожа́р добре засвідчується в інших східнослов'янських мовах, причому – з численними варіаціями як першої, так і другої своєї частини. Порівняймо російські народні назви Валасажар, Вискожар і в множині Волосожары, Вирожары, Висожары, Весожары, Восожары, Высожары тощо. Звідси ж, можливо, й Сожар, Сожары. Порівняймо і білоруські форми Валасажар, Вісыжар, а також у турівських говірках (білоруське Полісся) Волосоза́р, Волосуза́р, Волоцоза́р, Волосоза́ры, Волосозо́ры, Волосары: шэсць зорок ў одном месцы – то волосозары, цары-волосозары. З іншою формою другого компонента назва представлена й давньоруськими пам'ятками XII–XIII століть південно-слов'янського походження: Власожелець, Власожелищи. Тут елементи -ьць (ець) та -ищи, треба думати, долучені вторинно, бо в похідному прикметнику власожельскыи їх немає. І в цьому випадку можна реконструювати давнішу слов'янську назву *Власожель чи *Власожеля.

Для розуміння назви Волосожар дуже істотно, що вона засвідчена взагалі без свого другого компонента. Це російські Волосыня, Волосянка, білоруські Валосны, Валоскі (іменники в множині). Схожа форма є в тексті 1472 року Афанасія Нікітіна: Волосыны (варіант: Волосыни). У південних слов'ян, де теж засвідчена така назва, вона є переважно однокореневою: сербськохорватські Власи, Влашићи, Влашића, Влачићи, Влашчићи, болгарські Власи, Власци.

Усі ці матеріали в сукупності дають підставу твердити, що розглядувана назва Плеяд виникла ще у віддалені праслов'янські часи і включала до свого складу тільки одне слово *volsъ – «волос», ужите в множині *volsi. Назва ця, принаймні в часи своєї появи, не була пов'язана з язическим богом Волосом (Велесом), ім'я якого має інше походження (той же корінь у словах володіти, влада). Форми типу білоруської Валоскі (буквально: «волоски»), російської Волосыня, сербськохорватської Власи (буквально: «волосся») засвідчують, що групу зір було усвідомлено як волосся, як кілька волосин, що стирчать на небі.

Другий же компонент назви Волосожар перейшов сюди з іншого найменування Плеяд – **Стожар**. Йдеться про контамінацію: Волосы + Стожар = Волосожар. Інший результат такого ж процесу представлений сербськохорватськими назвами Ластожаре, Ластижари: Власи + Стожаре = Ластожаре. Подальші перебудови назв цього типу дали сербськохорватське Ластарице, словенське Vlastovice.

Слід додати, що форма Волосожар спочатку вживалася, певно, у множині (бо це назва зоряної множини) і досить легко переосмислювалась або трансформувалась чисто фонетичним шляхом як у своїй першій, так і в другій частині. Редукції першої частини призводять до її зближення з російськими висо(ко), висе(ть), а трансформації другої – до її осмислення як білоруських зара – «зоря», старослов'янських та давньоруських желя – «скорбота, плач». Ця дещо загадкова «небесна» асоціація найімовірніше – пов'язана з дощами: Плеяди уперше схо-

дять на вечірньому небі саме восени, коли починаються дощі. Втім, щодо взаємозв'язку: Волосожар – Власожеля, порівняймо засвідчену Б. Грінченком серію українських назв місця, де ставлять стоги: стожарня, стожарисько, стожалля.

2. **Стожа́ри.** Академічний «Словник української мови» наводить множинну форму Стожари – основну і однинну Стожа́р, як менш уживану «народну назву сузір'я Плеяд, а також деяких інших сузір'їв». Назва ця є в творах Лесі Українки, але старої української документації вона, здається, не має. Навіть словник Б. Грінченка її не подає. Проте ця назва добре відома і в російській (Стожа́ры, Стожа́рье, Стожа́рики), і в білоруській (Стажа́ры) мовах. Знана вона й південними слов'янами: у болгарських говірках зафіксовано форму Стожари, а сербськохорватська мова, як ми бачили вище, має сліди аналогічної назви.

Назву цю, отже, теж треба адресувати ще праслов'янській добі. Про це ж говорять вияви стародавньої її взаємодії з розглянутим вище найменуванням Плеяд. Джерело назви Стожари цілком очевидне. І в давньоруській, і в сучасній російській мовах фіксується слово стожар із значенням «кілок, жердина, вбита в землю для закріплення стога сіна»: Стожары целы, а сено увезли! (В. Даль). З тим же чи схожим значенням слово є в болгарській, сербськохорватській, словенській, чеській та словацькій мовах. Понад те, воно виходить за межі слов'янських мов, засвідчуючись також і в балтійських мовах. Слово це, таким чином, є землеробським терміном і походить від лексеми стогъ, стіг. Землероби-слов'яни осмислили групу зір Плеяд як кілька увіткнутих у небо кілків-стожарів.

У тих місцевостях, де техніка збереження сіна не передбачала жердин-стожарів, таке осмислення було незрозумілим. Тут назва Стож-ар зазнала переосмислення і, відповідно, перерозкладу: Сто-жар. У назві

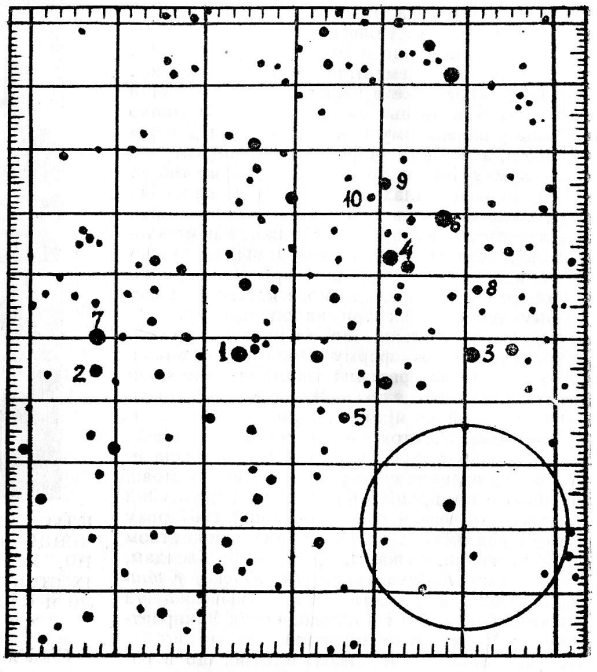

Рис. 38. Карта зоряного скупчення Плеяд. Власне Плеяди, тобто зорі, видимі без оптичних приладів, позначені номерами: 1 – Альціона, 3 – Електра, 4 – Майя, 5 – Меропа, 6 – Тайгета, 8 – Целено, 9 та 10 – Астеропа (ці дві різних для телескопа зорі людське око бачить як одну). Під номерами 2 і 7 – зорі Атлас і Плейона (міфологічні батько й мати Плеяд), названі так лише в XVII столітті. Хоч ці зорі яскравіші за деякі з Плеяд, побачити їх заважають наявні тут дифузні туманності. Внизу праворуч для порівняння вказано розміри Місяця.

почали вбачати небесний жар, а в першій її частині – числівник сто. Фактично у складі Плеяд неозброєним оком можна побачити тільки шість, а гострим зором – сім зір. Але шлях від семи до ста народна уява, як це видно з численних фольклорних паралелей, проходить дуже легко. Таке переосмислення перетворило землеробську назву Стожари на поетичний образ, що зрештою й спричинилось до переходу компонента жар в ін шу назву Плеяд – Волосожар.

Порівняймо численні відблиски жару, вогню при використанні назви Стожари у художній літературі: «Стожарів сяйво огняне

На мене сипалось» (А. Малишко); «...палає Стожарами Шевченківський бульвар» (І. Муратов); «Очень благозвучно и слово «Стожары»... Это слово, по созвучию, вызывает представление о холодном небесном пожаре» (К. Паустовський).

Хочу нагадати про вжиття назви Стожари, як і Волосожар, на означення інших зоряних об'єктів. До речі, Паустовський у наведених вище словах зазначає, що так, Стожарами у Володимирській та Рязанській областях (і не лише в них) «народ назива сузір'я Оріон». У народній зоряній номенклатурі дослідник раз у раз зустрічається з однаковими назвами різних об'єктів. У цих випадках, як правило, йдеться про іррадіацію назви, про її перенесення від одного до другого об'єкта. І тут слід розрізняти три надто відмінних одна від одної ситуації.

По-перше, часто відбувається, так би мовити, реальне, об'єктивно зумовлене перенесення назви – як у випадках переходу іменувань Стожари та Волосожар на сузір'я Оріон. Адже Оріон безпосередньо прилягає до Тельця з його Плеядами, ні би наздоганяючи їх. Нагадаємо, що й міфологічні Плеяди, сім доньок океаніди Плейони та титана Атланта, стали зірками, коли їх переслідував велетень-мисливець Оріон. Цей давньогрецький міф явно виник внаслідок стародавніх астрономічних спостережень.

І якщо до цього додати, що сузір'я Оріон – одне з найяскравіших на нічному небі, то й не дивина, що малопомітне скупчення Плеяди передавало свої назви Оріону тоді, коли втрачало призначення головного показника нічного часу. Таке перенесення назви зафіксовано зокрема в текстах І. Нечуя-Левицького (Микола... водив очима за зірками, придивляючись до густої Квочки, до Воза, до Волосажара). Тут для Плеяд ужито назву Квочка, про яку йтиметься далі, а Віз – це усталене народне найменування Великої Ведмедиці. Між тим три найвідоміших, найпопулярніших (після сонця й місяця, звісно) об'єкти слов'янської народної астрономії – Плеяди, Велика Ведмедиця та Оріон. Томуто в наведеному прикладі Волосожар – це, безперечно, Оріон. Так тлумачить, назву і словник Є. Желехівського. У російській мові перехід на сузір'я Оріон назви Волосожары та практично усіх інших народних назв Плеяд зафіксувала дослідниця М. Рут.

По-друге, назва просто втрачає чіткість: людина знає назву, але впевнено пов'язувати її з конкретним об'єктом не може. Не випадково найяскравішому сузір'ю Великої Ведмедиці присвоювалися мало не всі існуючі народні назви різних сузір'їв, а також і назви Стожари (це відзначив В. Даль) та Волосожар (це відмітила М. Рут та інші вчені). Подібне перенесення спирається вже на суб'єктивні, а не об'єктивні причини, але в мові воно існує реально.

По-третє, перенесення назви буває уявним, просто помилкою записувача чи інтерпретатора. У мові його немає. Так, І. Булашев, зафіксувавши на початку XX століття вже знайому нам назву Плеяд в особливій, досить цікавій формі Квочкó, паралельне найменування Волосожар чомусь ототожнив з малопримітним і в народі невідомим сузір'ям Волосся Вероніки. Мабуть, не знав Булашев, що з Волосожаром зробити, та й пішов за елементарною співзвучністю... Значно пізніше, вже в наш час, дуже хороший дослідник і знавець матеріалу А. Критенко побачив у наведеному тексті з «Миколи Джері» не Оріон, а планету Марс. Вчений обгрунтував свою думку іншим текстом з того ж твору: «На морі ясно палахкотіла оттаманська люлька, неначе сунулась над водою червона зірка Волосожар». Але Марс тут абсолютно неможливий: над водою (над горизонтом!) не тільки Марс, а всі зорі – червоні. І три зорі

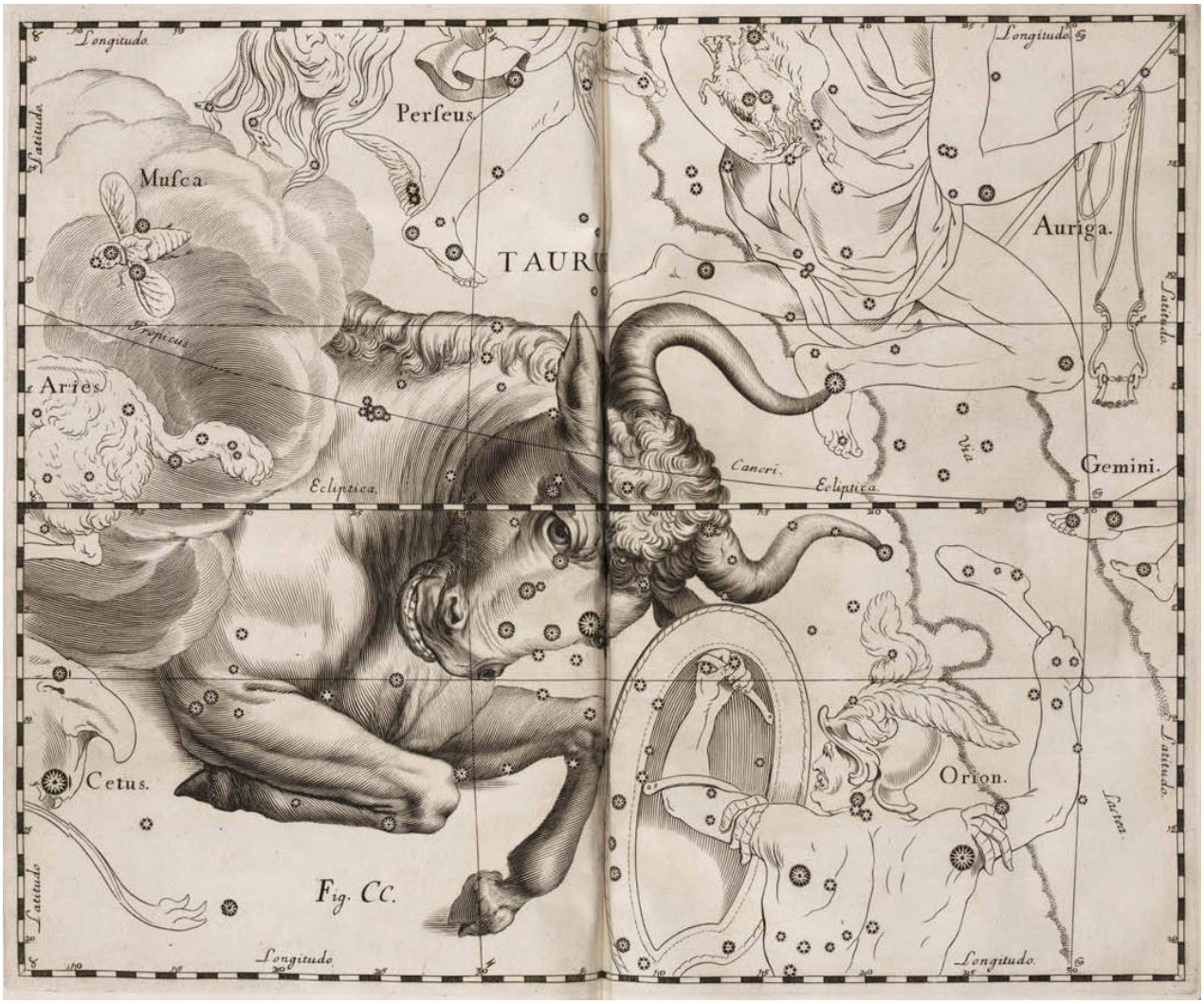

Рис. 39. Гевеліус, Таурус та Оріон. Плеяди – купка зір на тулубі бика, на лініі тропіків.

Оріонового пояса (про які, гадаємо, і йдеться в наведеному тексті) – як три кадри, три спалахи оттаманської люльки, що «сунулась над водою». До того ж форму Волосожар можна зрозуміти і як родовий відмінок множини (назва сукупності, до якої належить зоря), а не називний відмінок однини (назва зорі).

3. **Кво́чка.** Ужиток цієї назви вже засвідчений вище, додамо тільки, що вона представлена і в усіх великих словниках української мови, починаючи від праці Б. Грінченка. «Карпатский диалектологический атлас», виданий 1967 року групою славістів під керівництвом С. Бернштейна, на карті, присвяченій Плеядам, подає назву Кво́чка (варіанти: Квічка, Кло́шка) у тридцяти шести селах Львівської та Івано-Франківської і в кількох селах Закарпатської та Чернівецької областей.

Для розуміння цієї назви істотно, що в багатьох селах вона є довшою: Кво́чка з ку́рятами, Квічка з ку́ряти тощо, а подекуди означає не всі Плеяди, а лише найяскравішу зорю у їхньому складі (наукова її назва – Альціона). Отже, картина цілком ясна: зоряне скупчення осмислюється як група курчат з квочкою – найяскравішою в цьому скупченні

зорею. Довга назва скоротилась до одного слова, і це – свідчення активного вжитку назви. Але в такому вигляді вона втратила сенс, бо одиницею (Квочка) іменується ціла група зір.

4. **Ку́рка.** «Карпатский диалектологический атлас» показує, що практично на всьому ареалі Українських Карпат Плеяди стали «курячими». Поряд з назвою Квочка, знаною по всій Україні, тут представлене і найменування іншого кореня, але по суті того ж змісту – Курка (варіанти: Кура́шка, Ку́речка, Ку́рочка, Ку́риця). При цьому в ряді сіл збережено давнішу форму, у якій курка ще не втратила своїх курчат: Ку́рка з ку́рятами. А в двох селах найменування Курашка, Куриця означає Альціону, найяскравішу з Плеяд.

За змістом ця назва тотожна попередній, хоч в обох випадках йдеться вже не про землеробське найменування. Відповідна російська назва Ку́рица с цыплятами вживається в Томській та Пензенській областях (дані М. Рут). За межами східнослов'янських земель вона є і виражається обома коренями, у болгарській (Квачка), чеській (Kuřatka, тобто «курчата»), польській мовах.

Слов'янська «куряча» назва Плеяд входить у великий ареал їхнього поширення (Європа, Азія, Африка), але широка представленість тут мотивованих форм (типу Квочка з курятами) промовляє про самостійне, незалежне її постання, є аргументом проти запозичення даної назви. При цьому можна думати, що «куряча» назва у слов'ян молодша за імена Волосожар і Стожари. Про це говорить: 1) прозорість назв Квочка і Курка, їхня добре простежувана історія і мотивованість, тоді як назви Волосожар і Стожари свою мотивованість давно втратили; 2) сам факт витіснення назвою Квочка найменування Волосожар; 3) характерність землеробства та тваринництва як основного та допоміжного занять давніх слов'ян.

І в цьому зв'язку хочеться сказати ще про одну назву Плеяд, яка не має документації, та все ж, очевидячки, існувала чи існує й досі. За згадкою В. Фащенка, професора Одеського університету, відомого критика-літературознавця, його батько (с. Катьощине Токмаківського району на Дніпропетровщині) визначав нічний час за групою зір, яку називав Просяницею. Функціонально (визначення часу) і семантично (група дуже близьких одна до одної зір – розсипане просо) тут прямо напрошуються Плеяди. І тоді це ще одне землеробське їхнє найменування.

А від проса до курки – вже один крок: «Голодній курці просо на думці». В дусі фольклорної образності Ю. Яновський так описує нічне небо в оповіданні «Роман Ма»: «Ніч розсипала на небі золоте просо», а під ранок «якісь кури стали потроху визбирувати небесне просо». Можна думати, що і в випадку Плеяд «кури повизбирували просо» (Просяниця), і інші назви цього скупчення, раніше більш уживані.

5. **Баби́.** Назва документується «Лексиконом словено-латинським» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського середини XVII століття: «Ба́бы звѣзды. Pleiades. Vergili(a)e». Тут, як бачимо, пояснено, що йдеться саме про зоряний зміст багатозначного слова баби і долучено як грецький, так і латинський його відповідник: римляни називали Плеяди Вергіліями. Важливо відзначити, що інших назв Плеяд у словнику немає. Упорядники вважають назву Баби єдиним і адекватним відповідником античних найменувань. Цю назву подано і в словнику К. Шейковського (1861), звідки її взяв до своєї праці Б. Грінченко (з кінцевим наголосом: Баби́).

За межами української мови назву зафіксовано тільки в російській мові (Бабы, у В. Даля) та в польській: Baby

(різні джерела). Цю останню словник за редакцією В. Дорошевського кваліфікує як старопольську, однак це стосується скоріше літературного, аніж народного вжитку. Назва Плеяд Бабы є і в давньоруському словнику І. Срєзневського. Але джерело інформації тут вказується надто глухо: рукописний лексикон у Берліні. Тому документальну давність назви Баби не слід переоцінювати. Відсутня вона і в сучасних словниках української мови.

Але типологічно, за своїм сенсом (зіставлення зоряного скупчення з групою жінок) назва Баби належить до стародавніх і дуже поширених у світі. Очевидячки, назви даного змісту сягають ще матріархату. Жінок у Плеядах вбачали навіть частіше, ніж курей. Адже й сама назва Плеяди, що стала науковим позначенням цього зоряного скупчення, теж, як уже згадувалось, означає жінок. Жіночих назв Плеяд і відповідних легенд у найрізноманітніших народів зафіксовано багатенько. Тому й українську назву Баби слід розуміти саме як оперту на прямий зміст слова баба – «стара жінка». Від вторинних, переносних осмислень даного слова (наприклад, російським говіркам знаний сенс баба, бабка – «жердина, стовп», порівняймо історію назви Стожари) при тлумаченні назви Плеяд Баби доцільно відмовитись хоча б тому, що ця назва давніша за відзначені осмислення.

Це, здається, все, що стосується української народної номенклатури Плеяд. Принаймні все з надійною фіксацією. І все це, всі українські назви Плеяд давніші за українську мову, тобто вони одержані українською мовою як спадщина давньоруських і ще більш віддалених від нас часів.

Є, щоправда, згадки і про інші, молодші назви Плеяд, але згадки ці і їхня документація ненадійні. Зокрема, все той же «Карпатский диалектологический атлас» у коментарях до карти про Плеяди подає для трьох віддалених одне від одного сіл (Яблунька Івано-Франківської, Санківці Чернівецької та Луг Закарпатської областей) назву Фура́чка, Фура́шка. Назву цю можна зрозуміти як запозичення з мадьярського forraska – «джерело, криничка». Й. Дзендзелівський зафіксував дане слово як форашка – «джерело» – в українській говірці на Закарпатті. Але ж на самій карті атласу ніякої Фурашки на позначення Плеяд немає, а в згаданих селах Плеяди подаються з іншими, «курячими» назвами. Якщо все ж назва Плеяд Фурачка вживається в українській мові, то це ще одне «дощове» найменування, тільки вже сучасних, а не давньоруських часів.

Що ж ми маємо в підсумку? Осмислення істотної в народному житті групи зірочок за допомогою загальновідомих, загальновживаних і тим самим соціально істотних речей. Осмислення на грунті схожості – як волосся (Волосожар), жердини (Стожар), просо (Просяниця), квочка чи курка з курчатами, як група жінок (Баби). Осмислення на грунті одночасної появи Плеяд і дощів (*Власожеля, Фурашка).

В такому осмисленні є досить тверезий, реалістичний погляд на небо, намагання усвідомити незрозуміле через зрозуміле. І місця для міфології тут наразі не залишається. Теза про те, що в Давній Русі боги були сузір'ями, а назви сузір'їв були іменами богів, не витримує критики. Міфологічне осмислення сузір'їв та їхніх назв – явище вторинне. Космічні назви (йдеться про найдавніший їх шар) виникли на доміфологічному етапі. І вже виникнувши, стали одним з джерел міфології. Ця загальна типологічна риса стародавніх назв зоряного неба справедлива і для слов'янської зоряної номенеклатури.

АСТРОНІМІЯ І ПОГАНСЬКИЙ СВІТ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Астральний компонент поганських вірувань слов'ян, у тім числі й східних, є безсумнівним, однак його обсяг навіть приблизно не окреслений. У складі цього компоненту були, безперечно, так чи інакше втягнуті різні об'єкти зоряного неба, але питання про те, які саме об'єкти сюди входили і скільки їх було, залишається відкритим. У ряд з цими питаннями стає ще одне, не меншої складності: як відбилась слов'янська міфологія в слов'янській астронімії, у сутності самих слов'янських назв зоряного неба. Сформульовані питання, попри всі спроби відповіді на них, ще довго не сходитимуть з черги дня слов'янознавства. А вичерпна відповідь тут взагалі навряд чи можлива. З одного боку, маємо категоричну і далекосяжну тезу О. Знойки: «Усі боги київського пантеону князя Володимира, літописів та фольклору виявились сузір'ями або небесними тілами».[65] Але з другого – виступає, м'яко кажучи, непереконливість доказів цієї тези та її неймовірність і через це – відвертий скепсис наукової громадськості.

Певному з'ясуванню вказаних питань сприятиме накопичення та критичний перегляд інформації про: 1) відомі давньому слов'янству зоряні об'єкти (про це можна судити за наявністю незапозиченпх слов'янських назв цих об'єктів); 2) факти пересічення цих назв з назвами, що функціонували в слов'янській міфології (про це можна судити переважно на підставі етимологічних доказів, оскільки пересічення самих об'єктів не доводить пов'язаності їх назв; так, безперечний зв'язок Перуна з дубом ще нічого не говорить про зв'язок назв бога і дерева).

З усієї астральної сфери в слов'янському (і не тільки слов'янському) язичництві чільне місце займав солярний культ. Обожнювання Сонця слов'янами

Рис. 40. Класичне осмислення зоряного скупчення Плеяд як семи сестер. Зображення вміщене в Лейденському кодексі IX століття. Подібне осмислення зумовило й слов'янську назву Плеяд – Баби.

підтверджується безліччю свідчень[66] і знаходить своє об'єктивне обгрунтування у визначальній ролі денного світила в житті та господарюванні давніх народів. Іпатіївський літопис під 1114 р. у своєму славнозвісному міфологічному екскурсі повідомляє про бога [царя] «именем Солнце, его же наричють Дажьбог» (пор. ще «Солнце царь, сын Сварогов, еже єсть Дажьбог»).[67]

У східних слов'ян було аж два боги Сонця, обидва введені у Володимирів пантеон – Дажьбог («інноваційна слов'янська назва божества»[68] праслов'янської доби) та Хоре, Хърсъ (іранське запозичення вже східнослов'янського періоду). Обидві ці назви можна пов'язати із Сонцем етимологічно: 1) Дажьбог – «той, що дає бо га», тобто багатство, достаток, а первісно – вогонь (пор. укр. багаття), світло, отже: «той, що світить» (описова, евфемістична назва

Сонця); 2) Хоре в іранських першоджерелах означає «сяюче сонце».[69] Але в обох випадках, як бачимо, семантичний розвиток іде від змісту «небесне світило» до змісту «бог», а не навпаки.

Сама назва Сонце своїм постанням з міфологією не пов'язана. Вона становить собою слов'янське продовження індо-європейської форми, засвідченої лат. sol, гр. ἥλιος тощо. Зміст цієї форми – «сонце», а постання – від кореня із семантикою «світити». Міфи про грецького бога Геліоса, римського бога Саля, як це видно з їх назв, вторинні відносно астрономічного сенсу цих назв.[70] Аналогічні твердження слід адресувати й термінам слов'янської солярної міфології. Втім, один складник назви Сонце, цілком імовірно, своєю появою зобов'язаний поганству. Йдеться про кінцевий суфікс -це (-ьце: сълньце) з утраченою, але колись присутньою пестливістю. Цілий ряд похідних утворень засвідчує, що назва Сонце у слов'ян давніше не мала цього суфікса, пор. укр. осоння й осонь «незатінене місце», сонях, соняшник, сонянка (рослина, рос. солнцецвет), суниці; рос. усолонь «тінь», посолонь «по сонцю», солноворот.

Праслов'янське *sъlnь «сонце» (індоєвропейська форма, розширена детермінативом -nь) так міцно поєдналось із пестливим суфіксом, що без нього перестало вживатись. Таке стійке улещування денного світила має, найімовірніше, міфологічну основу, грунтується на його обожнюванні. Однак і тут, як підказує сама словотвірна структура назви, міфологічний сенс ішов за астрономічним. Віддзеркалення міфологічної солярної пестливості наявне в іменуванні останнього давньоруського язичницького князя Володимира в билинах Красним Сонечком. Б. Рибаков припускає, що таке іменування було в поганські часи взагалі епітетом київських князів.[71] У цитованому вже записі «Повісті временних літ» ім'я Сонце вжите як власне і при цьому – приналежне до чоловічого роду. Саме так його цілком слушно кваліфікує О. Творогов.[72] Це – пряме ім'я бога, що описово іменується Дажьбогом. Пор. ще безперечний перегук таких же відношень в українській та російській назвах комахи: сонечко, божья коровка. Цей перегук дозволяє думати, що божья коровка колись іменувалась *Дажьбожьей коровкой.

Первинність астрономічного і вторинність міфологічного сенсу простежується і в назвах Великої Ведмедиці, зокрема тих, що причетні до східних слов'ян. Почавши від української писанки, на вершині якої зображено двох оленів, Б. Рибаков на величезному археологічному та етнографічному матеріалі – як слов'янському, так і (переважно) неслов'янському – побудував стрункy й захоплюючу реконструкцію старожитніх космогонічних уявлень, в основі яких лежать, у кінцевому рахунку, Велика та Мала Ведмедиці.[73] Саме тому оленів чи, частіше, лосів два, а відносні розміри сузір'їв породжують ідею матері й дитини. Б. Рибаков навіть орієнтовно реконструює давні слов'янські назви двох сузір'їв як Лось (чи Лосиха) і Лосеня (рос. Лосенок) і вважає, що культ «небесних оленів є повсюдною архаїчною стадією релігійних уявлень»,[74] які «виникли у первісних мисливців мезоліту 7000 років назад» (с. 86), «коли полювання на північного оленя було головним промислом».[75] Тоді ж, у мезоліті, й виникли лосині назви Великої та Малої Ведмедиць.[76] У різноманітних зображеннях ці два небесних лосі-олені могли перетворюватись у коней[77] (тут можна вбачати натяк на заміну астральної назви Лось назвою Віз), у рожаниць,[78] культ яких Б. Рибаков простежує особливо докладно, а в праці «Язичництво Древньої Русі» навіть ідентифікує поіменно, досить сміливо приймаючи їх імена Лада й Леля.[79]

Лосині назви сузір'їв учений однознач-

Рис. 41. Титульні ілюстрації до статей Ю. Карпенка в журналі «Знання та праця», 1973 рік.

но вважає давнішими і за назви ведмежі: (у евенків) «найархаїчніший шар – перекази про небесну лосиху з телям і про сонячного лося (чи оленя); потім ідуть легенди про небесного ведмедя, чим поянюється зміна назв сузір'їв (замість «Сохатого» чи «Лося» – «Ведмедиця»)»;[80] «загальний закон еволюції мисливських культів – від мезолітичного культу оленя або лося до пізнішого культу ведмедя»;[81] «ранній культу небесних рожаниць – лосих частково витіснюється уявленнями про чоловіче божество, про хазяїна лісу, який виступає звично у вигляді ведмедя. Тоді ж, на тій же стадії, відбувається й заміна найменування сузір'їв: сузір'я Лося стає Великою Ведмедицею».[82]

Цю тезу Б. Рибакова прийняти неможливо. Їй суперечать матеріали, накопичені самим ученим. По-перше, як доказово зазначає Б. Рибаков, «Часом зародження перших релігійних уявлень, очевидячки, слід вважати мустьєрську епоху (середній палеоліт...), час існування неандертальців», тобто час «100–35 тис. років назад».[83] По-друге, як свідчать мустьєрські «ведмежі печери», ці «перші релігійні уявлення» зосереджувалися на ведмедях; «культ ведмедя є надзвичайно давнім».[84] «Ведмежий культ (може бути, як найперший в історії людства) виявився надзвичайно стійким».[85] По-третє, якщо цей культ сягає давнини середнього палеоліту, 100–35 тис. років, то культ лосів або оленів має, як показав Б. Рибаков, не більше 7 тис. років: «Припускати наявність уявлень про небесних оленів у мисливців льодовикового періоду у нас немає ніяких підстав».[86] По-четверте, представлено досить надійний астрономічний доказ того, що 100–90 тис. років назад сузір'я Великої Ведмедиці було своєю конфігурацією схоже на ведмедицю, а пізніше цю схожість втратило. Це означає, що ведмежа назва сузір'я не могла з'явитись пізніше, ніж 100–90 тис. років назад[87] (ця інтерпретація набула певного розголосу та визнання серед астрономів[88]).

Отже, маємо красномовний збіг у часі астрономічних даних з епохою мустьєрських «ведмежих печер». При цьому реальність небесної конфігурації говорить

про елементарну метафору, про «побутове», а не релігійне перенесення ведмедиці на небо. Релігійне осмислення прийшло потім. Як зауважує Б. Рибаков, «Можна вважати встановленим, що величезний період у житті людства був безрелігійним».[89] Саме в цей період, з появою неандертальців, і з'явилась назва Великої Ведмедиці. При цьому назва сузір'я включила до свого складу епітет Велика набагато пізніше, коли його конфігурація стала схожою на сузір'я з Полярною зіркою. Загалом же ведмежа назва Великої Ведмедиці у 14–15 разів давніша за лосину, що видно і з тих матеріалів, які зібрав Б. Рибаков.

Що стосується власне слов'янських народних назв Великої Ведмедиці, то ведмежа лінія, незалежна від наукової назви сузір'я (лат. Ursa Major), простежується тут ледь-ледь. Існує аргументація М. Гладишової щодо наявності такої назви,[90] існує запис М. Рут (рос. Медвежиха),[91] не підтверджений пізнішими публікаціями дослідниці. Зате назва Лось свідчиться не тільки писанками та вишиванками, а й живим народним ужитком – на півночі Росії це найпоширеніша народна російська назва Великої Ведмедиці, документована до того ж відомим записом Афанасія Нікітіна. Але найуважнішою у слов'ян – і знаною всім слов'янським мовам – є зовсім інша, транспортна назва даного сузір'я, пор. укр. Віз, Возок, Великий Віз, Небесний Віз, Чумацький Віз, рос. Воз, Возило, Телега, Повозка, Арба, Колымага, Колесница.

Така дистрибуція найменувань розшифровується, у світлі викладених вище міркувань, як реліктове збереження найдавнішої назви, периферійне існування пізнішої і широке функціонування назви наймолодшої. Але при цьому навіть ця наймолодша назва була праслов'янською, якщо не праіндоєвропейською.[92] І всі три назви з'явились, власне, не на міфологічному, а на реальному грунті, на базі суспільного досвіду. Появу назв із змістом Ведмедиця, Лосиха та відповідний ведмежий і лосиний культи слід розглядати як паралельно, а не послідовно сполучені явища. Істотність ведмедів у житті неандертальців породила і назву сузір'я, і ведмежий культ. Так само набагато пізніша істотність полювання на лосів дала лосину назву сузір'я (пор. зауваження Б. Рибакова: «сузір'я Великої та Малої Ведмедиці... могли одержати свої архаїчні звірині найменування в пору переважання полювання на оленя й лося», с. 125) і відповідну міфологізацію лося. Поєднання назви сузір'я й культу, безперечно, мало місце, але було генетично вторинним явищем.

У цьому зв'язку слід сказати і про слов'янську назву Малої Ведмедиці. На зоряній карті 1699 р. І. Копієвського це сузір'я іменується Меншыи Воз,[93] а за українськими народними джерелами воно відоме як Пасіка.[94] Перша з них, досить поширена і в народному вжитку, безпосередньо й прозоро залежить від розглянутого астроніма Віз, Великий Віз. Але Пасіка семантично не пов'язується з жодною з назв Великої Ведмедиці. Важко побачити в цій назві і щось міфологічне. Перед нами просте перенесення на небо суспільно істотної реалії. Купка зір на небі зіставляється за схожістю з бджолиним роєм. Важливо для добору назви й те, що «рій» цей обертається на одному місці, довкола полюсу світу, поблизу якого знаходиться Полярна зірка, що входить до складу Малої Ведмедиці і при її «бджолиному» осмисленні розуміється як матка.

Інші українські народні назви Полярної зірки Кіл, Прикіл, Північний Кілок, пор. рос. Прикол-звезда тощо, виражають дуже поширене у різних народів північної півкулі розуміння Полярної зорі як устромленого в небо кілка, до якого прив'язані і довкола якого обертаються всі інші зорі та сузір'я,

осмислювані переважно в термінах скотарства. Семантично ідея кілка архаїчніша за ідею пасіки, оскільки скотарство давніше за культивоване бджільництво (раніше обмежувались бортництвом, збиранням меду диких бджіл). Типологічно ж назва Пасіка саме через відсутність зв'язку з назвою Великої Ведмедиці може бути надзвичайно давньою. В усякому разі вона засвідчує вагомість бджільництва у господарстві східних слов'ян, але не засвідчує якихось поганських вірувань. І принаймні давньоруська давність цієї назви цілком імовірна. Згадаймо, як часто мед фігурує в стародавніх текстах і фольклорі.

Дуже істотну роль у древніх відігравало зоряне скупчення Плеяди в сузір'ї Телець. За цим скупченням у комбінації з розташуванням Великої Ведмедиці можна визначити час з точністю до чверті години і надійно зорієнтуватись у просторі. Тому, зрозуміло, Плеяди добре знали всі народи північної півкулі і мали для них безліч назв. Зокрема дослідниця російської астронімії М. Рут зібрала для них 37 народних назв,[95] автор цих рядків віднайшов в українських джерелах 7 найменувань Плеяд (без урахунку варіантів).[96] З усіх цих найменувань, безперечно, сягають доби східнослов'янського поганства, якщо не праслов'янських часів, назви Волосожар (з варіантами Волосини, *Власожеля та ін), Стожари, Баби, а також серія курячих назв (Квочка, Клошка, Курка, Курашка, Куриця, Квíчка з ку́ряти, Ку́рка з ку́рятами тощо).

Оскільки всі ці назви вже були предметом етимологічного розгляду,[97] зупинимося лише на тих, у яких можна вбачати пересічення астронімії з міфологією. Це перш за все назви Волосожар (з варіантами) та Баби. Назву з компонентом Волос- авторитетні сучасні вчені (В. Іванов, В. Топоров, Б. Рибаков та ін.) досить одностайно, хоч і з різним обгрунтуванням, виводять з імені давньоруського бога Волоса, Велеса. В. Іванов та В. Топоров ім'я бога розуміють як *Vel-es-, сюди ж *vel-t- (велетень: Волос - Велес - Волот - Велет) і вовна < волна (Велес – скотій бог!), з індоєвропейським міфологічним стажем (д.-інд. демон Vala з близькими до Велеса атрибутами),[98] ім'я зоряної групи, первісно Волосыни – нібито як уособлення жінки чи доньки Велеса: Волос – Волосыни відповідає відношенню Перун - Перынъ або Perune (авестійська назва Плеяд). Втім, в іншому місці приймається й постання назви Плеяд від волосся («З назвою волос, очевидячки, первісно пов'язувалось і ім'я сузір'я Плеяд – волосыни»), тоді як для бога Волоса зближення з волоссям оцінюється як народна етимологія його імені.[99]

Як же можна кваліфікувати етимологічні стосунки назв Волоса, Велеса та зоряного скупчення Волосыни (ця форма свідчиться в Афанасія Нікітіна)? Гадаємо, що найсерйозніший мовний доказ постання назви космічного об'єкта від назви бога – сербохорватська форма астроніма Влашићи (з варіантами Влашића, Влачићи, Влашчићи).[100] Патронімічна структура назви вказує на уособлення об'єкта номінації. І якщо був Сварог і Сварожич, якщо міг автор «Слова о полку Ігоревім» говорити про князя як про «Дажьбожа внука», а до Бояна звертатись «Велесовь внуче», то чому не могло існувати патронімічне утворення від імені бога Волоса, Велеса: *Волосич, *Велесич?

Але чому це утворення опинилось на небі? Аргументи проти міфологічного постання назви Волосыни, Волосожар та інших її варіацій можна сформулювати таким чином: 1. Як би не аргументувалась праслов'янська чи навіть індоєвропейська давність бога Волоса – Велеса, документується він тільки східнослов'янськими джерелами, західнослов'янські, південнослов'янські та балтійські докази його існу-

вання – опосередковані, умоглядні. Між тим назва Плеяд з компонентом Волос-, Влас- свідчиться також і південнослов'янськими даними (сербохорватська, болгарська, македонська мови), тобто належить явно до праслов'янського фонду. 2. Сербохорватські патронімічні варіації назви Плеяд супроводжуються формою Власи, знаною і в болгар та македонців. Ця форма, структурно простіша від назв типу Влашићи, скоріше є первинною, а не вторинною, пор. ще рос. Волосыни, Волосянка, блр. Валоскі. Дана обставина дозволяє інтерпретувати патронімічну форму антропоніма в межах саморозвитку, без божого втручання. Йдеться про осмислення зоряного скупчення за типом Квочка з курятами, при якому розрізняється найяскравіша зоря Плеяд Альціона (Квочка, імовірно: *Влас) та інші зорі цього скупчення (курята, Влашићи, можливо – *Волосичі). Як існують сербохорватські назви Плеяд Воле и Волета, Рале и Ралета, Миле и Милета,[101] так, можливо, існувала й назва *Влас и Влашићи. 3. Плеяди для старожитності були настільки істотною деталлю «зоряного годинника»,[102] що їх знання, виділення на зоряному небі і, отже, їх номінація сягають значно більшої давнини, ніж поява в слов'янському пантеоні бога Велеса – Волоса, як би давно він там не з'явився. Адже саме назва Волосожар, але ще без компонента -жар (узятого від іншої назви цього зоряного скупчення – Стожари), має всі шанси на те, щоб визнаватись найдавнішим слов'янським іменем Плеяд. Назва Волосо(жар), отже, типологічно давніша за назву бога Волос, Велес. Навпаки, можна припустити (але не можна довести), що варіант імені Волос з'явився у бога Велеса тоді, коли він був-таки (вторинно!) пов'язаний з Плеядами, під впливом їх давньої слов'янської назви. Це припущення могло б пояснити варіювання Велес – Волос, яке досі не має задовільної інтерпретації.

Якщо в назві Волосожар і под. слід на підставі мовних свідчень бачити просто волосся, метафорично перенесене на небо (із вторинними, значно пізнішими міфологічними асоціаціями: волосся – шерсть – скотій бог), то в осмисленні назви Баби, теж праслов'янської (свідчиться українською, російською та польською мовами), без поганських вірувань не обійтись. По-перше, усвідомлення Плеяд, що їх неозброєне око сприймає купкою зі семи зір, як волосся (тобто – як семи волосин, що стирчать з неба), кілків-стожарів, курчат з квочкою (чи пташат у гнізді), проса, решета, бджіл, волів тощо можна досить логічно пояснити простою інтерпретацією незрозумілого через зрозуміле. Наші предки усвідомлювали зоряне небо, користуючись «підручним матеріалом», вбачаючи за схожістю в небесній картині щось відоме їм земне. Назву Баби під цей механізм усвідомлення Плеяд підвести важко: людина становить занадто складний об'єкт, щоб ось просто так ототожнювати її з окремою, та ще й досить невиразною зірочкою. Разом з тим перегляд назв Плеяд у різних народів доводить, що в принципі подібне ототожнення не тільки можливе, а й дуже поширене.[103] Це знані багатьом мовам назви із змістом «сім сестер» (сюди належить і сама назва Плеяди, що стала науковим терміном), це й слов'янська назва Баби. Але ж чому Плеяди в цих випадках регулярно є сестрами, дівчатами, жінками, бабами, а не, скажімо, Дідами?

Ця обставина разом із типологічною стародавністю назви Плеяд (про що йшлося вище) вказує, гадаємо, на матріархат. І тут уже починається по-друге. Т. Лукінова добре показала, як широко відбився слов'янський язичницький культ предків у різних семемах слова баба та в похідних від нього словах (рос. бабочка «метелик», укр. бабка = рос. стрекоза тощо), у тім числі і в позначеннях «хмар, хмаринок, імли, мороку, тіней і т. ін.»[104] Серед того, що літає в повітрі чи

пересувається в небі й усвідомлюється як душі чи перевтілення померлих предків-покровителів по жіночій лінії, знайшли своє місце й Баби – Плеяди. Ця назва була породжена поганськими віруваннями і може, таким чином, поповнити собою зібрані Т. Лукіновою матеріали. Це має означати, що назва Баби, сама по собі дуже давня, водночас значно молодша за назви, утворені від слова *volsъ.

За межами слов'янських назв Сонця, Великої Ведмедиці та Плеяд астронімічні відбитки поганських вірувань наших предків стають ще менш виразними. Їх можна підозрювати ще в слов'янських назвах Оріона (точніше – центральної частини цього величезного сузір'я). Назви ці стосуються Пояса Оріона, тобто трьох зір Мінтака, Альнілам та Альнітсік, розташованих на одній лінії з візуально однаковими відстанями, між собою. Іноді ж назва охоплює не тільки ці три зорі, а й розташовану під ними групу зір, що усвідомлюються як компонент єдиної конфігурації, у якій східні слов'яни бачили Косу, Граблі чи інші сільськогосподарські знаряддя. Численні слов'янські найменування центральної частини сузір'я Оріон вказують, власне, на всі етапи землеробства: 1) оранка землі – укр. Чепіги, Чепіга, Полиця́ (частина плуга), Плуг; 2) скошування достиглих хлібів – укр. Коси (вагомість цього найменування підкреслюється тим, що воно виступає в словнику Памва Беринди єдиним відповідником назви ωρίωνъ[105], Косарі, Косар, Косарики, Граблі, рос. Грабли, Грабелъцы, Косари, п. Kosy, Kosniki, Kosiarze, Koscy, словен. Kosa, луж. Kosa, с.-х. Косце; 3) молотьба: рос. Кичиги, Кичига (різновид ціпа, вигнута палиця для молотьби).

За межами землеробської технології залишається лише декілька слов'янських назв Оріона: рос. Коромысло, Коромыслица, Коряга, Гнездышко. Сюди належать і найдавніші згадки сузір'я: Кроужиліе або

Рис. 42. Зображення Сузір'я Плеяд як сестер у середньовічному рукописі перекладу Марка Тулія Ціцерона з грецької «Феноменів» Арата. Збірка Британської Бібліотеки.

в множині Кроужили, Крѫжилѣ і, з іншим суфіксальним оформленням, у сполученні ограженіе кружилицъ (= φραγμου ώρτανος), з якого видобувається теж множинна форма Кружилицы[106]. Семантично зближається з цими варіантами назви форма Кола, ужита Афанасієм Нікітіним у його вже згадуваному відомому індійському зоряному спостереженні: «Волосыны да Кола в зорю вошьли, а Лось головою стоит на восток».[107] Зауважимо принагідно, що текст Нікітіна дозволяє розуміти назву Кола і як форму жіночого роду однини, і як форму середнього роду множини (що імовірніше).

І Кружилія, і Кола є назвами воза за

його частинами – колесами. Віз, як відомо, був приналежністю Великої Ведмедиці. Однак лексично саме таких його назв Велика Ведмедиця не знає. Тому, вірогідніше, тут маємо справу не з переносом назви від сузір'я до сузір'я (така ірадіація назв у народній астрономії надзвичайно поширена, пор. наведене вище рос. Гнездышко «Оріон», узяте, безперечно, від імені Плеяд), а з самобутньою назвою саме Оріона. В епоху розселення слов'янства по небу їхали не тільки Великий і Малий Віз (тобто Велика й Мала Ведмедиця), а й третій віз – Кружилія чи Кола. Пересування сузір'їв по небу (рух небесної сфери) провокувало, можна сказати, їх транспортну інтерпретацію.

Додамо, що пропоноване В. Івановим та В. Топоровим розуміння вжитих Нікітіним назв Лось – Полярна зірка й Кола – Велика Ведмедиця,[108] незалежно від своєї лінгвістичної аргументації (не дуже переконливої), зовсім не витримує реальної, астрономічної критики. Якщо Лось – зірка, то як же визначити в ній «голову», що «стоит на восток»? Полярна зоря завжди стоїть на тому ж місці і нікуди не повертається. Фраза Нікітіна однозначно стосується сузір'я, а не зорі. Поза тим Плеяди (Волосыни) і Велика Ведмедиця (Кола) ніяк не могли б однозначно увійти «в зорю», спуститись до горизонту (хоч в Індії, на відміну від батьківщини Нікітіна, Велика Ведмедиця до горизонту доходить), тоді як для суміжних сузір'їв Оріон та Телець (де знаходяться Плеяди) це цілком реальна ситуація.

Назви на зразок Коромисло чи Ко ла, не входячи в землеробський цикл, водночас не суперечать землеробському побуту, землеробській сутності слов'янських номінацій Оріона. Із землеробських слов'янських назв Оріона за мовною представленістю явно сягають праслов'янської доби назви Коса й імовірно Косарі (точніше – *Kosьcі), причому давнішою з них є Коса, назва за знаряддям. Перетворення її на Косарів, назву за діячем, супроводжується словотвірними розбіжностями в різних слов'янських мовах, що може вказувати на часи після втрати праслов'янської єдності.

Отже, існуючі землеробські назви Оріона початково, можна думати, концентрувались на косінні, звідки шляхом семантичної ірадіації справа дійшла, з одного боку, до оранки (пор. у цьому зв'язку українську народну назву Кассіопеї Борона; дане сузір'я могло іменуватись також Косарі,[109] однак ця остання назва, безперечно, узята від Оріона, тому тут важко бачити самостійний семантичний перехід косіння – оранка), а з другого – до молотьби. Ідея косіння, збирання врожаю не локалізується в сузір'ї Оріон, бо ж метафоричне розуміння Місяця в початковій чи кінцевій фазі як серпа (укр. серп Місяця, рос. серп Луны) може бути досить давнім. Словацька лексема kosák означає і «серп» (пор. її віддієслівне походження: kos-ák), і «місяць». Зрештою з косінням пов'язана й назва Плеяд Стожари, утворена від стожар – кілок, увіткнутий в землю (а в нашому випадку – в небо) для сушіння сіна.

У всьому землеробському інструментарії, розкладеному на слов'янському небі, ще немає нічого міфологічного. Землероб бачить у центральній частині Оріона Косу (конфігурація справді схожа!), а Місяць називає серпом, як скотар-кочівник називав би його підковою: для назви береться те, що під рукою, беруться суспільно істотні реалії. І тільки. Але коли Коса перетворюється в трьох косарів (косців), що вишикувались у роботі і разом з обертами небесної сфери щоночі восени та взимку скошують мало не півнеба, то це вже картина не просто якогось осмислення небесної конфігурації, а спроба її оживлення, міфологізації.

Найдавніші назви зоряного неба виникли, безперечно, протягом того «вели-

чезного періоду в житті людства», який був «безрелігійним».[110] У слов'янській астронімії це і Велика Ведмедиця, і Сонце (ще без зменшувального суфікса -це), і Волосожар (ще без компонента -жар), і деякі інші давні астроніми, що виникли «безрелігійним шляхом» навіть у період існування вже релігійних уявлень.

Але настав період також і міфологічного сприйняття зоряного неба. І тут треба говорити, очевидячки, саме про період, про міфологічну стадію. Малоймовірно, що один і той же народ у один і той же час усвідомлював одне сузір'я реалістично (скажімо, як ту ж косу, тільки на небі, а не на землі), а друге – міфологічно. Якщо в становленні та розвитку астронімії одна стадія, найдавніша, була безрелігійною, то друга, наступна – релігійною, міфологічною. На ній другій стадії давніші безрелігійні назви переосмислювались і почасти перебудовувались, поряд з ними з'являлися також і інші назви, вже з народження, за своїм постанням міфологічні. Ця загальна типологічна закономірність розвитку астронімії не оминула й слов'янські назви зоряного неба.

Міфологічне осмислення зоряного неба слов'янами відбулось (чи лише почалось) у праслов'янські часи. Воно пов'язане з появою нової – після Волосажара і Стожар – назвою Плеяд Баби, заміною назв *sъlnь на сълнъце, Коси на Косарів, із встановленням вторинного зв'язку Волосожара з богом Велесом (=Волосом), що, можливо, відбилось у розвитку секундарних форм астроніма типу рос. Весожары, Висожары. Таке міфологічне осмислення проявляє себе у своєрідному «олюдненні», одухотворенні космічних об'єктів і дійшло до нас лише невеликою кількістю фрагментів – уламків суцільної картини поганського зоряного неба.

Окремі з цих «уламків» викликають сумнів щодо своєї давнини. Сюди належить, зокрема, назва Молочного Шляху Перунів шлях, наведена В. Ужченком з посиланням на художній текст С. Скляренка.[111] Назва явно поганська (Перун!), але придумана, мабуть, не язичниками, а дослідниками язичництва. Загальновживана ж українська назва Молочного Шляху Чумацький Шлях ніякого поганства не відбиває, бо постала вже на третій постміфологічній стадії розвитку зоряних назв. Цю стадію, можна думати, відбивають також назви Дівчина з відрами (сузір'я Орел), Красна Дівка (сузір'я Діва). Втім, ця остання, як і назва Орач з волами (сузір'я Волопас), йде, можливо, ще з міфологічного періоду життя астроназв, хоч міфологічні функції цих позначень видаються незрозумілими.

Ця публікація є компіляцією статей Ю.Карпенка.

Перший розділ. *Походження астрономічних назв. – Українська мова і література в школі, 1971. – №4. – с. 87-91. Під час підготовки цієї роботи до передруку було здійснено кілька несуттєвих скорочень, внесено декілька коректив відповідно до сучасного стану знань, виділено для зручності орієнтації в матеріалі два підрозділи (без зміни авторської послідовності подання інформації), а також додано ряд фактичних доповнень з іншої статті автора: Назви зоряного неба. Старі сузір'я // Знання та праця, 1972. – №10. – С 28.*

Другий розділ. *Назви зоряного неба: Планети. – Знання та праця, 1973. – №3. – С. 29; Назви зоряного неба. Астеризми. – Знання та праця, 1973. – №7. – С. 29; Назви зоряного неба. Нові сузір'я. – Знання та праця, 1972. – №11. – С. 28; Назви зоряного неба. Зорі. – Знання та праця, 1973. – №1. – С. 26-27; Назви зоряного неба. Комети. – Знання та праця, 1973. – №6. – С. 27; Назви зоряного неба. Метеорити. – Знання та праця, 1973. – №8. – С. 28-29; Назви зоряно-*

го неба. Метеорні потоки. – Знання та праця, 1973. – №9. – С. 24. Для назви розділу використано вираз з такої роботи Ю.Карпенка: Космічні назви. Програма шкільного факультативного курсу // Записки з загальної лінгвістики: Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 1999. – Вип. 1. – С. 119-127.

Інші розділи. *До походження астроназв (Молочний Шлях). – Мовознавство, 1976. – №4. – С. 50-56; Велика Ведмедиця. – Мовознавство, 1972. – №2. – С. 59-66; Волосожар, Стожари, Квочка… Астрономічні знання в народних назвах Плеяд. – В кн.: Наука і культура. Україна. Щорічник. – Київ: Знання, 1986. – Вип.20. – С. 323-327; Астронімія і поганський світ східних слов'ян // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / Відп. ред. І. Желєзняк. – К.: Наук. думка, 1992. – 274 с. (С.186-196).*

Тексти у відповідних місцях доповнені окремими згадками чи реченнями з книги Ю.Карпенка «Названия звездного неба» (1981 р.), в яких йдеться про давні українські джерела (якщо згадки про них відсутні у перерахованих вище статтях), а саме зі сторінок: 75 і 78 (планети), 132 і 134 (комети), 144 (боліди).

Ілюстрації, які були у статтях Ю.Карпенка: Рис. 35, 38, 40.

---

[1]Пор.: Г. Рей, Звезды. Новые очертания старых созвездий. – М., 1969. – с. 49, карта № 12.

[2]А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. II. – М., 1959. – с. 353.

[3]А. Мейе, Общеславянский язык. – М., 1951. – с. 289–290.

[4]Пор. М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. II. – М., 1967. – с. 609.

[5]Це добре показано у згаданій книзі Г. Рея.

[6]Деякі міфи уточнюють, що йдеться про кита. І це тому, що біля сузір'я Андромеди знаходиться сузір'я Кит. Тут знову спостерігаємо вплив зоряних назв на міфологію.

[7]Мифологический словарь. – Л., 1959. – с. 55.

[8]Хожение за три моря Афанасия Никитина, 1466–1472 гг. – М.-Л., 1958. – 284 с. (с. 23, пор. 83, 233).

[9]С. Берштейн, В. Иллич-Свитыч, Г. Клепикова, Т. Попова, В. Усачева, Карпатський диалектологический атлас. – М., 1976. – карта № 8 та коментар на стор. 79–80.

[10]И. Срезневський, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I. – М., 1958. – с. 1334.

[11]Лексикон словенороський Пави Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. Німчука. – К., 1961. – с. 242.

[12]С. Обнорский, С. Бархударов, Хрестоматия по истории русского языка, ч. I. – М., 1952. – с. 20.

[13]Це точний запис називного відмінка лат. Venus. Сучасне Венера спирається на основу непрямих відмінків, пор. род. Veneris. Треба уточнити, що греки називали цю планету Геспер. З богинею кохання Афродітою (гр.) чи Венерою (лат.) планета була пов'язана лише в середньовіччя.

[14]Ф. Зигель, Малые планеты. – М., 1969. – с. 12–13.

[15]Від упорядника. Мала планета з такою назвою має реєстраційний номер 1709. Вона була вперше спостережена 1925 року Григорієм Шайном.

[16]Від упорядника. Автор описав також походження й методику сучасних найменувань інших космічних тіл чи утворень на них, зокрема, у таких своїх статтях: Как назвать спутники Юпитера? // Земля и Вселенная, 1973. – № 6. – С. 55-58; Назви зоряного неба: Астероїди // Знання та праця, 1973. – №5. – С. 28-29; Назви зоряного неба: Поверхня Місяця // Знання та праця, 1973. – №12. – С. 26-27; Назви зоряного неба: Супутники планет // Знання та праця, 1973. – №4. – С. 26-27; Селенонімія // Zpravodaj Místopisné komise ČSAV. Venováno Vl. Šmilauerovi k osmdesátým pátým narozeninám, 1980. – T.21. – №2-5. – c.1. – S. 374-389; Марсианские названия // Zbornik v část Petru Skoku o stotoj obljetnicpi rođenia (1881-1956). – Zagreb, 1985. – S. 229-235; Назви об'єктів на поверхні планети Венери // Мовознавство. – 1989. – №5. – С. 17-22. Значна частина відповідного доробку Ю.Карпенка узагальнена у його книзі: Названия звездного неба. – М.: Наука, 1981. – 184 с.

[17]Від упорядника. Про космічні назви, пов'язані з Україною, її діячами, історією тощо, див.: Імена України в Космосі / упор. І.Вавилова, В.Плачинда. – Київ, 2003. – 730 с.

[18]Від упорядника. Рішенням Міжнародної астрономічної спілки від серпня 2006 року було зафіксовано означення терміну «планета». Відповідно до нього у сонячній системі є лише вісім планет, а Плутон є не «планетою», а одним із членів групи «малих планет» Сонячної системи. Сюди зараховані також Хаумеа,

Мейкмейк, Ерида, Седна (які більш віддалені від Сонця, ніж Плутон, а Ерида ймовірно й більша за нього), Церера (найбільший об'єкт в поясі астероїдів) та інші.

[19]Ф. Зигель, Сокровища звездного неба. Путеводитель по созвездиям. – М., 1968. – с. 150

[20]С. Высоцкий, Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. Вып.1. – К., 1966. – с.17

[21]R. Allen, Star names, their lore and meaning. – New York, 1963. – с. 485.

[22]А. Лосев, Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957. – с. 35, 47 та ін..

[23]M. Gładyszowa, Wiedza ludowa o gwaiazdach. – Wrocław, 1960. – 235 с.; В. Никонов. География космономов и этнические связи // Проблемы этнографии Востока. – М., 1973. – с. 33 – 37.

[24]Никонов, с. 34.

[25]Разговоры о множестве миров господина Фонтенелла, парижской Академии наук секретаря. С французского перевел и потребными примечаниями изъяснил князь Антиох Кантемир в Москве в 1730 году. – Спб., 1740. –с. 145.

[26]С. Рудницький, Начерк географічної термінології. – Львів, 1908. – с. 23.

[27]Б. Грінченко, Словарь української мови, т. 1. – К., 1958. – с. 426.

[28]там само, т. 4, с. 477 – 478.

[29]Д. Святский, Очерки истории астрономии в Древней Руси // Историко-астрономические исследования (далі скорочено ИАИ), вып. VII. – М., 1961. – с. 71-128 (с.124–125)

[30]Gładyszowa, с. 79.

[31]З літератури питання див.: М. Рут. Русская народная астрономия и ее сзязи с астрономией других народов СССР. Автореф. канд. дис. – Томск, 1975. – 22 с.

[32]Чималий список різномовних назв Молочного Шляху вміщено в праці: G. and J. Jobes. Outer space: myths, name meanings, calendars. From the emergence of history to the present day. – New Jork – London, 1964. – с. 103–105. Список цей однак дуже не повний, зокрема з численних слов'янських найменувань Молочного Шляху тут наведено тільки одну словацьку назву, взяту авторами у Р. Аллена.

[33]Святский, с. 116.

[34]Allen, с. 419–437.

[35]Там само, стор. 423.

[36]П. Прюллер, Эстонская народная астрономия // ИАИ, вып. IX. – М., 1966. – с. 146–147, 161.

[37]Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. II. – Београд, 1962. – с. 495.

[38]Шестоднев, составленный Иоанном Экзархом Болгарским. По харатейному списку Московской Синодальной библиотеки 1263 года // Чтения в Имп. Обществе истории и древностей российских, 1879, кн. 3. – М., 1879. – арк. 113 зв.

[39]Збірка Одеської наукової бібліотеки, шифр 1/46, арк. 2 зв.

[40]Збірник «Во славу чл҃колюбца», Чудов, 1665, стор. 22; зберігається в науковій бібліотеці Одеського університету.

[41]Разговоры о множестве миров господина Фонтенелла... – с. 143, пор. ще стор. 17.

[42]Лексикон словенороський Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. Німчука. – К., 1961. – с. 180.

[43]П. Білецький-Носенко, Словник української мови. Підготував до видання В. Німчук. – К., 1966. – с. 76.

[44]Вдалу публікацію цієї карти див. у статті: А. Могилко, О звездных картах и атласах, изданных в России и в СССР // ИАИ, 1961, вып. VII, с. 148 і 149.

[45]Звездный каталог ал-Бируни с приложением каталогов Хайяма и ат-Туси // ИАИ, вып. VIII. – М., 1962. – с. 177.

[46]Allen, с. 423.

[47]Б. Кукаркин, Первые шаги в развитии астрономии // ИАИ, вып. IX. – с. 130 – 132.

[48]К. Фламмарион, Звездная книга. Переработка Я. Перельмана. – М.-Л., 1929. – с. 92.

[49]Зигель, 1968, с. 71.

[50]Рей, с. 31, карта №3.

[51]Allen, с. 419.

[52]С. Селешников, Астрономія і космонавтика. Короткий хронологічний довідник. – К., 1968. – с. 14.

[53]Прюллер, с. 167.

[54]Пор.: Ю. Карпенко, Походження астрономічних назв // Українська мова і література в школі. – 1971, 4. – с. 87–88.

[55]Ю. Ионова, Пережитки тотемизма в религиозных обрядах корейцев // Религия и мифология народов Восточной и Южной Азии. – М., 1970. – с. 160–163, 170–172.

[56]Там само, с. 170.

[57]Allen, с. 424.

[58]Там само, с. 425.

[59]Див.: Зигель, 1968, с. 73.

[60]Allen, зазнач. праця, стор. 437.

[61]Святский, с. 113–114.

[62]Пор.: Г. Булашев, Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях и верованиях, вып. 1, Космологические украинские народные воззрения и верования. – К., 1909. – 515 с. (с. 304)

[63]*Allen, с. 435*
[64]*А. Соболевський, Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков. Библиографические материалы. – СПб., 1903. – с. 130.*
[65]*Знойко А. Следы на небесной карте // Техника – молодежи. – 1984, 3. – с. 46-49 (с.48)*
[66]*Рыбаков Б. Язычество древних славян. – М., 1981. – 606 с. (с.97, 193, 199, 234, 239, 246, 296, 318, 352)*
[67]*Повесть временных лет. – М.-Л., 1950. – ч.1. – 406 с. (с.198)*
[68]*Этимологич. словарь славянских язиков / Ред. О. Трубачев. – М., 1976-1987. – Вип. 4, с. 182*
[69]*Фасмер М. Етимологический словарь русского языка. Т. 4. – М., 1973. – с.267*
[70]*Карпенко Ю., Названия звездного неба (II изд). – М., 1985. – 181 с. (с.71)*
[71]*Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – 789 с. (с.72)*
[72]*Творогов О. Лексический состав «Повести временных лет»: словоуказатели и частотный словник. – К., 1984. – 218 с. (с. 205)*
[73]*Рыбаков, 1981, с.51-86*
[74]*Там само, 59, 75*
[75]*Там само, с. 95*
[76]*Там само, с. 125*
[77]*Там само, с. 82*
[78]*Там само, с. 84, 203, 262, 338, 359*
[79]*Рыбаков, 1987, с.258, 265*
[80]*Там само, с. 60*
[81]*Там само, с. 363*
[82]*Там само, с. 424*
[83]*Там само, с. 97*
[84]*Там само, с. 98*
[85]*Там само, с. 108*
[86]*Там само, с. 72*
[87]*Карпенко Ю. Велика Ведмедиця // Мовознавство, 1972, 2, с.59-66 (с.61-65); Карпенко, 1985, с.30-32*
[88]*Зигель Ф. Астрономическая мозаика. – М., 1987. – 172 с. (с.5-6)*
[89]*Рыбаков, 1987, с.96–97*
[90]*Gładyszowa, с.85*
[91]*Рут М. К вопросу о принципах номинации созвездий // Вопр. топономастики. – Свердловск, 1972. – №6. – с.85-93 (с. 86)*
[92]*Карпенко, 1972, с.65–66*
[93]*Могилко, с.148–149*
[94]*Булашев, с.304*
[95]*Рут, 1975, с.7*
[96]*Карпенко Ю. Волосожар, Стожари, Квочка… // Наука і культура: Україна. Щорічник. – К., 1986. – Вип.20. – с.323–327*
[97]*Карпенко, 1986*
[98]*Иванов В., Топоров В. Исследования в области словянских древностей: лексические и фразеологические реконструкции текстов. – М., 1974. – 342 с. (с.44-45, 63, 75)*
[99]*Там само, 49, 75*
[100]*Речник српскохрватского книжевног и народнаг језика. Кн.2. – Нови Сад, 1967. – 862 с. (с. 720)*
[101]*Там само, 770*
[102]*Попова Н. Ночь // Рус. Речь. – 1970, №6. – с. 82–84*
[103]*Карпенко, 1985, с.51*
[104]*Лукінова Т. Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян // Слов'янське мовознавство: IX Міжнародн. з'їзд славістів. – К., 1983. – с. 87-115 (с.92-95)*
[105]*Беринда, с.242*
[106]*И. Срезневський, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I. – Спб., 1893. – с. 1334*
[107]*Хожение за три моря Афанасия Никитина, с.23*
[108]*Иванов, Топоров, 1974, с.49*
[109]*Святский, с.123*
[110]*Б. Рибаков*
[111]*Ужченко В. Народження і життя фразеологізму. – К.,1988. – 278 с. (с.178)*